

Willem Hendriksz van Amersfoort

door KOEN GOUDRIAAN

Zoals bekend is de Moderne Devotie een van de meest in het oog springende laat-middeleeuwse stromingen in de Nederlanden. Begonnen in de IJsselvallei als uitloeijsel van het optreden van de Deventenaar Geert Grote (1340-1384), leidde deze beweging tot het ontstaan van talrijke broeder- en zusterhuizen, waarvan de bewoners een religieuze gemeenschap vormden, zonder nochtans de kloostergeloften af te leggen. De huizen van deze 'Broeders en Zusters des Gemenen Levens' waren ook al snel buiten de IJsselregio te vinden, zowel binnen de grenzen van het middeleeuwse bisdom Utrecht, maar ook daarbuiten, in het tegenwoordige Duitsland en in de Zuidelijke Nederlanden. Men trof ze onder meer aan in Amsterdam, Den Bosch, Brussel, Delft, Diepenveen, Doesburg, Deventer, Emmerik, Gent, Gouda, Groningen, Harderwijk, Hildesheim, Keulen, Leuven, Luik, Munster, Nijmegen, Utrecht, Zutphen en Zwolle. In dit rijtje hoort ook Amersfoort thuis. Daarnaast ontstonden ook echte kloosters, verenigd in de congregatie of het kapittel van Windesheim, genoemd naar het hoofdklooster Windesheim bij Zwolle. Verschillende frater- en zusterhuizen namen na verloop van tijd een bestaande kloosterregel aan en sloten zich aan bij de Augustijnen of de Derde Orde der Franciscanen. [*Inleiding van de redactie*]

Omstreeks het midden van de 15de eeuw schreef Willem Vorncken, prior van Windesheim, een korte verhandeling over het ontstaan van de Moderne Devotie en van het klooster en de congregatie van Windesheim. Onder de voortrekkers van de eerste periode noemt hij enkele broeders uit Overijssel en Gelderland, en dan heer Wermhoud uit Utrecht en heer Willem Hendriksz uit Amersfoort.¹ Hij vervolgt zijn opsomming met kopstukken van de beweging uit Holland, zoals Gijsbert Dou van Amsterdam, Hugo Goudsmit van Haarlem en Pouwels van Medemblik. In het gezelschap van prominente en welbekende figuren van de vroege Moderne Devotie verkeert dus ook Willem Hendriksz. Zelf geniet hij minder bekendheid dan de overige, hoewel zijn rol toch niet onbeduidend is geweest. Amersfoort was zijn thuisbasis: hier was hij betrokken bij de stichting van het fraterhuis. Belangrijker is nog dat hij de eerste minister-generaal van het Kapittel van Utrecht werd: dit verenigde een groot aantal huizen van broeders en vooral zusters die leefden naar de derde regel van Franciscus, ook wel de

penitentieregels genoemd. De aanzet tot de oprichting van dit kapittel werd rond Pasen 1399 in Amersfoort gegeven.² Samen met de al genoemde Wermhoud van Boskoop, biechtvader van het Sint-Caeciliaconvent in Utrecht en 'apostel van Holland',³ vormt Willem Hendriksz een belangrijke schakel tussen de moderne devoten uit de beginperiode in de IJsselvallei en die in het Sticht en in Holland. Dat zijn optreden toch minder tot de verbeelding heeft gesproken, zal wel samenhangen met het feit dat Willem Hendriksz vooral als bestuurder en organisator actief is geweest. Hij beschikte niet over hetzelfde charisma als Wermhoud, de persoon met wie hij het meest wordt geassocieerd.

Een adequate behandeling van zijn levensloop ontbreekt dan ook. Voor Wermhoud van Boskoop, Gijsbert Dou en Hugo Goudsmit beschikken we over recente biografische schetsen van de hand van Florence Koorn (ze zijn overigens geenszins uitpuittend).⁴ Een dergelijke opstel hebben we voor Willem Hendriksz niet.⁵ In zijn standaardwerk *The Modern Devotion* heeft R.R. Post zelfs voor verwarring gezorgd door gegevens over Willem Hendriksz te vermengen met materiaal over het leven van een andere vooraanstaande figuur uit de Moderne Devotie, Willem Clinckaert van Schoonhoven.⁶

Een helder licht is op de persoon van Willem Hendriksz geworpen door het werk van C.A. van Kalveen.⁷ Zijn studies dienen uitgangspunt te zijn voor een moderne behandeling van het leven en de betekenis van Willem Hendriksz. Ze liggen dan ook ten grondslag aan het lemma over het Amersfoortse fraterhuis in Weilers *Volgens de norm van de vroege kerk*.⁸ De laatste jaren is echter nieuw bronnenmateriaal voor de biografie van Willem Hendriksz tevoorschijn gekomen. Dit is mede het gevolg van de start aan de Vrije Universiteit te Amsterdam van een onderzoeksproject naar de Derde Orde van Franciscus in het bisdom Utrecht.⁹ In een bijdrage in het *Jaarboek Flehite* van 2000 is de historiografische overlevering met betrekking tot de Amersfoortse kloosters aan een hernieuwd onderzoek onderworpen.¹⁰ Dit leverde een nauwkeuriger onderlinge plaatsbepaling van de in aanmerking komende teksten op en bracht bovendien aan het licht, dat in het bewaard gebleven materiaal een tot nu toe onopgemerkt gebleven kroniekje van het Amersfoortse fraterhuis schuilgaat. Door al deze ontwikkelingen kan nu een wat rijker gestoffeerde biografie van Willem Hendriksz geschreven worden dan tot dusver mogelijk was. Een dergelijke levensschets leidt tot de formulering van enkele vragen rondom de vroege evolutie van de Moderne Devotie, vragen die overigens niet in de loop van dit artikel kunnen worden beantwoord.

In het nu volgende komt het optreden van Willem Hendriksz etappegewijs aan de orde: de betrekkingen waarin hij stond tot het broederhuis in Deventer, het centrum van de Moderne Devotie; zijn eerste optreden in Amersfoort als biechtvader van de zusters van de Glashorst; de activiteiten van een groep devoten waarvan hij het centrum vormde en die leidden tot de stichting van een gast-

huis, een vicarie en tenslotte van het fraterhuis – vergelijking met de situatie in andere steden werpt licht op de omstandigheden in Amersfoort – ; de overgang van Willem Hendriksz en anderen naar de derde orde en de oprichting van het Kapittel van Utrecht met de daaraan verbonden interpretatiemoeilijkheden; het functioneren van Willem Hendriksz als eerste minister-generaal en de laatste jaren van zijn werkzaamheid in Amersfoort. Voor deze onderdelen steunen we niet alleen op de (lokale) historiografie, maar ook op archiefmateriaal dat pas nu bekend is geworden of althans niet eerder met Willem Hendriksz van Amersfoort in verband is gebracht. Om zijn betekenis voor de vroege Moderne Devotie goed in te kunnen schatten, nemen we kennis van de plaats die hem wordt toegerekend door geschiedschrijvers van deze beweging uit de eerste halve eeuw, auteurs zoals Vorncken dus. Voor deze evaluatie en voor het signaleren van enkele opengebleven vragen is de slotbeschouwing gereserveerd.

Leerling van Florens Radewijnsz Het optreden van Willem Hendriksz wordt zowel door de Amersfoortse bronnen als door die afkomstig uit het IJsselgebied in verband gebracht met de werkzaamheid van de broeders in Deventer onder leiding van Florens Radewijnsz. De *Annales Birtani* noemen hem zelfs zonder omwegen een leerling van Florens.¹¹ Deze bron plaatst het initiatief dat in 1395 werd genomen door Rutger van den Doem, Johan uyten Haghe, Gerrit de Wilde en Steven Louwe om voor de oprichting van een fraterhuis in hun stad de hulp van Florens in te roepen, tegen de achtergrond van de prediking van Geert Grote, Hendrik van Gouda en Johan van de Gronde. In het voorafgaande onderzoek naar de Amersfoortse kloosterkroniekjes kwam dit gegeven al ter sprake.¹² De kroniek van het fraterhuis voert, wat meer stereotiep, het optreden van het tweetal Geert Grote en Florens Radewijnsz als context aan.¹³ Thomas a Kempis legt het initiatief voor de stichting van het fraterhuis bij Willem Hendriksz.¹⁴ Dat behoeft niet in tegenspraak te zijn met invloed van de prediking van Geert Grote, want iemand zal toch de poorters van Amersfoort op het idee hebben gebracht om in Deventer te rade te gaan.¹⁵ Van Kalveen lijkt de mededeling van de *Annales Birtani* zó op te vatten, dat de prediking van Geert Grote, Hendrik van Gouda en Johan van de Gronde, waardoor de vier Amersfoortse notabelen werden geïnspireerd, in Amersfoort heeft plaatsgevonden.¹⁶ Maar aan deze interpretatie kleven chronologische en andere bezwaren. Geert Grote heeft inderdaad in Amersfoort gepredikt, maar dit kan op z'n laatst omstreeks 1383 zijn geweest, twaalf jaar voor de ambassade naar Deventer.¹⁷ Van prediking te Amersfoort door Johan van de Gronde is niets bekend. Tot omstreeks 1383 werkte hij in Amsterdam. Nadat hij door Geert Grote als biechtvader naar Deventer was gehaald, kwam hij daar aan het hoofd van het Meester Geertshuis te staan. Preken deed hij vaak, lang en welluidend in de Mariakerk in Deventer en ook in Zwolle. Hij overleed in 1392, zodat we ook hier nog met drie jaar incubatietijd

zouden moeten rekenen.¹⁸ Hendrik van Gouda was in 1395 nog wel in leven, maar hetgeen we van zijn levensloop weten laat optreden in Amersfoort nauwelijks toe.¹⁹ Nu zeggen de *Annales Birctani* niet met zoveel woorden dat de verkondiging door deze drie moderne devoten in Amersfoort zelf plaatsvond, en ook in de Nederlandse vertaling ervan bij Van Rijn valt dat niet te lezen.²⁰ Meer dan een algemeen verband tussen de prediking van de leiders van het eerste uur en het enthousiasme van de Amersfoorters zal de bron niet hebben willen suggereren, zodat het geoorloofd blijft naar een concrete tussenschakel te zoeken.

Die tussenpersoon moet inderdaad Willem Hendriksz zijn geweest. Er zijn verschillende getuigenissen die hem met het Heer Florenshuis te Deventer in verbinding brengen. Het mooiste, vanuit litterair oogpunt, is het visioen waarin aan Hendrik Mandé de leidlieden uit de begintijd van de Moderne Devotie in hemelse processie verschijnen. Willem Hendriksz wordt hier, samen met Wermhoud van Boskoop, Gerard van Zutphen, Amilius van Assche en Lubbert ten Busche, gerekend tot de priesters, klerken en broeders van het Heer Florenshuis.²¹ Of dit dan ook betekent dat Willem Hendriksz, evenals de laatste drie genoemde personen, ingezetene van het Heer Florenshuis is geweest, is nog maar de vraag. We zouden in dat geval verwachten zijn naam wel eens in het cartularium of in het rentenboek van het Deventer fraterhuis aan te treffen, maar onderzoek daarnaar leverde niets op.²² Willem Hendriksz zal veeleer een regelmatige bezoeker van het Heer Florenshuis zijn geweest, evenals Wermhoud van Boskoop. Een aanwijzing dat we ons de toedracht zo voor te stellen hebben, vinden we in het *Scriptum* van Rudolf Dier van Muiden.²³ Dier vertelt dat Wermhoud bij zijn veelvuldige visites aan het Heer Florenshuis zich zo stil gedroeg alsof hij een bewoner was. Tijdens zo'n bezoek gaf Wermhoud advies aan een broeder, die dat ook prompt opvolgde: bij dit voorval was Willem Hendriksz van Amersfoort getuige. Mogelijk waren de twee Stichtenaren gezamenlijk naar Deventer gereisd, al zegt Dier dat niet met zoveel woorden. De nauwe band tussen Willem Hendriksz en de broeders van Deventer blijkt ook uit twee oorkonden ten gunste van de broederschap. In de eerste, van 19 maart 1395, leggen de prioren van de augustijner kloosters Windesheim, Mariënborn bij Arnhem en Nieuwlicht bij Hoorn, samen met twee ingezetenen van Windesheim, een verklaring af over de rechtgelovigheid van de broeders in Deventer.²⁴ De tweede oorkonde, van 24 november 1396, bevat een verklaring over de redenen van de stichting van het Heer Florenshuis.²⁵ Beide oorkonden moesten dienen als middel om de broederschap tegen aantijgingen van heterodoxie te beschermen en hun gemeenschap meer rechtszekerheid te verlenen.²⁶ In beide gevallen treedt Willem Hendriksz op in zijn hoedanigheid van notaris. De broeders zullen hem wel hebben gevraagd omdat hij hun vertrouwing was: ze hadden immers een willekeurige notaris uit Deventer kunnen nemen. Overigens behoorde Hendrik Mandé

tot de getuigen in de eerste oorkonde. Hij heeft Willem Hendriksz dus persoonlijk ontmoet, wat de waarde van zijn visioen nog verhoogt.

In het verlengde van Willem Hendriksz' notariële activiteit ten behoeve van de broeders in 1395 en 1396 ligt nog een oorkonde: eind februari 1398 vervaardigde hij een authentiek afschrift van enkele rechtsadviezen die positief waren over de kerkrechtelijke status van de broeder- en zusterhuizen.²⁷ De achtergrond is ditmaal het gevaar dat de broeders en zusters des gemenen levens – niet meer alleen het Heer Florenshuis in Deventer maar ook elders – van de zijde van de Inquisitie bedreigde.²⁸ Van een andere orde, maar wel behorend tot dezelfde werkingsfeer, behoort het testament dat Willem Hendriksz op 9 oktober 1398 als notaris opstelde voor Alienora van Zuilen, vrouwe van Sint-Maartensdijk.²⁹ Tot haar executeurs behoorden onder anderen Everard Foec, deken van Oudmunster in Utrecht, die ook één van de rechtsgeleerden was van wie een positief advies over de broederschap is bewaard, en Gerrit van Bronkhorst, kanunnik van Oudmunster en ijverig bevorderaar van de Moderne Devotie.³⁰ Als getuigen van dit testament ontmoeten we onder meer heer Wermhoud en Rutger van den Doem, één van de Amersfoortse notabelen van 1395.

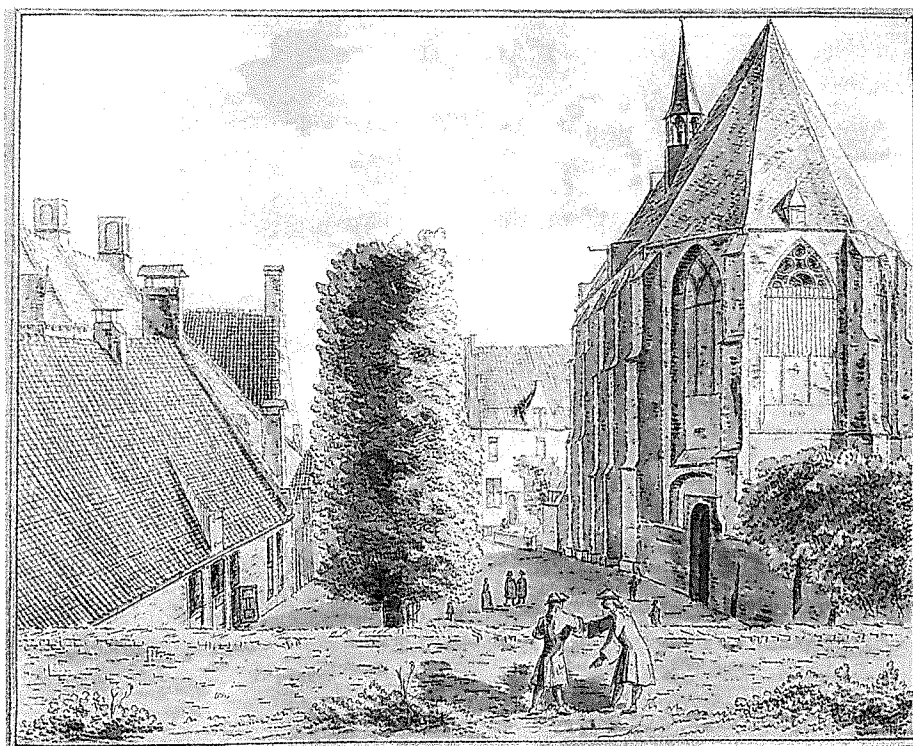
Al kunnen we de contacten niet nauwkeurig dateren, aan de verbinding zelf tussen Willem Hendriksz en het Heer Florenshuis hoeft niet te worden getwijfeld. Maar de geschiedbronnen noemen nog een detail dat ons voor raadsels stelt. Volgens de *Annales Birtani* is Willem Hendriksz samen met Hendrik van Gouda biechtvader van zusters (of: van de zusters) geweest.³¹ De context maakt niet duidelijk of het hier om een of meer zusterhuizen in Amersfoort of elders gaat. Beide interpretaties leveren problemen op. Het staat vast dat Willem Hendriksz al lang voor de stichting van het fraterhuis deel uitmaakte van het drietal dat de zielzorg behartigde van de zusters van de Glashorst bij Amersfoort, de voorgangers van het Sint-Agnesconvent.³² Hendrik van Gouda behoorde zeker niet tot dat drietal en kan ook niet met een ander Amersfoorts zusterhuis in verband worden gebracht. Is Willem Hendriksz dan elders samen met Hendrik van Gouda als biechtvader opgetreden? Volgens de meest uitvoerige bron over het leven van Hendrik Voppenz van Gouda is deze vanuit zijn geboortestreek direct naar Deventer gegaan en vandaaruit nog tijdens het leven van Geert Grote als biechtvader in Zwolle gedetacheerd.³³ Sinds dat moment is Hendrik van Gouda daar onafgebroken arbeidzaam geweest als confessor van een steeds groeiend aantal zusterhuizen. Als Willem Hendriksz zijn assistent is geweest, moeten we dus aan Zwolle denken. Maar in de bronnen over het leven van Hendrik van Gouda wordt Willem Hendriksz nooit genoemd.³⁴ We zouden bovendien moeten aannemen, dat hij het biechtvaderschap in Zwolle combineerde met een vergelijkbare functie in Amersfoort. Helemaal onmogelijk is dat niet: Hendrik Voppenz lette vanuit Zwolle op het door hem gestichte zusterhuis in Arnhem,³⁵ en evenzo bestuurde Brinckerinck vanuit Deventer de zusters van Zutphen.³⁶ Erg

waarschijnlijk is het in het geval van Willem Hendriksz toch niet, temeer omdat zal blijken dat de focus van zijn activiteiten in Amersfoort lag, de stad waaruit hij ook afkomstig was. De precieze aard van de verbinding tussen Willem Hendriksz en Hendrik van Gouda is één van de raadsels die we op dit moment niet kunnen oplossen.

Eerste optreden in Amersfoort Het eerste zekere spoor van het optreden van Willem Hendriksz in Amersfoort nemen we waar in 1388. Op 18 augustus van dat jaar passeert hij als notaris een akte ten behoeve van Johan van Eme en zijn zuster Berta, weduwe van Gijsbert van Wadewijs. Berta schenkt aan kanunnik Herman Bot ten behoeve van het Sint-Joriskapittel een halve akker, onder voorwaarde dat de pastoor van de Sint-Joriskerk na haar dood dagelijks haar graf zal bezoeken en jaarlijks voor haar en haar man een zielmis verzorgen.³⁷ Willem Hendriksz vermeldt in het onderschrift, dat hij de akte wegens drukke werkzaamheden niet eigenhandig heeft uitgeschreven. Hij zal dus alleen voor het concipiëren ervan verantwoordelijk zijn geweest.

Welke die werkzaamheden waren staat er uiteraard niet bij. In de literatuur worden de volgende functies aan Willem Hendriksz toegedicht: biechtvader van de zusters van de Glashorst, rector van de Latijnse school, en pastoor van de Sint-Joriskerk (nog even afgezien van de vicariaten van het Sint-Pietersgasthuis en van Sint-Nicolaas, die zeker van een later tijdstip dateren).³⁸ Van deze drie functies heeft hij het rectoraat over de zusters zeker wel uitgeoefend, het pastoraat van de Sint-Joriskerk zeker niet, het schoolrectoraat misschien. De reden om het pastoraat te verwerpen is bij de bespreking van de geschiedkundige overlevering al aangestipt: de notie is ontstaan als gevolg van een misverstaan van de bewoordingen van het *Vetus Chronicon*.³⁹

Daarentegen zijn de mededelingen in het kroniekje en het Memoriale van Sint-Agnes en in het *Vetus Chronicon* over het optreden van Willem Hendriksz als zielzorger voor de zusters eenduidig en niet voor misverstand vatbaar. Onduidelijk is alleen wanneer dit convent van start is gegaan. De van het Sint-Agnesconvent zelf uitgaande overlevering houdt 1380 aan als beginpunt.⁴⁰ Maar dit is een verdacht rond getal, dat ook tot tegenspraak met enkele andere gegevens leidt. Volgens het Memoriale zou het gezamenlijke biechtvaderschap van de pastoor, Peter Vaec en Willem Hendriksz twintig jaar hebben geduurd, waarna ze door Jan van Lemego werden opgevolgd.⁴¹ Dat zou dus in 1400 geweest moeten zijn, maar het kroniekje van het fraterhuis geeft als jaar van opvolging door Jan van Lemego 1397, een minder rond en daardoor waarschijnlijker datum.⁴² Misschien hangt het aantreden van Jan van Lemego samen met de wijding van de kapel van het Sint-Agnesconvent, eveneens in 1397.⁴³ Overigens geeft het Memoriale als sterfjaar van Peter Vaec 1390 op.⁴⁴ Dat is onverenigbaar met het twintigjarige collectieve biechtvaderschap waarvan zoëven sprake was. Peter Vaec was in 1390 zelf nog

De kapel van het Sint-Agnietenklooster aan de Herenstraat. Tekening door A.de Haen, ca. 1730. Museum Flehite.

volop actief: op 23 maart van dat jaar wordt hij voorgedragen als eerste vicaris van de nieuw opgerichte Sint-Stevensvicarie,⁴⁵ en in hetzelfde jaar begraaft hij volgens de kroniek van Sint-Agnes samen met Willem Hendriksz vijf zusters op het kerkhof van de parochiekerk.⁴⁶ Doorslaggevend is het feit, dat Peter Vaec nog in 1397 wordt genoemd als een van de collatoren van de Sint-Nicolaasvicarie, overigens samen met Willem Hendriksz.⁴⁷ Kortom, de chronologie van de overlevering omtrent de zusters van de Glashorst is in de war. Het vroegste betrouwbare gegeven lijkt het privilege van het stadsbestuur te zijn, dat door de kroniek van Sint-Agnes wordt gedateerd op 1388, wel naar een nu niet meer voorhanden origineel.⁴⁸ Per saldo levert dit voor de biografie van Willem Hendriksz toch nog iets op: op het moment dat we hem voor het eerst als notaris actief zien, bestaat ook het convent op de Glashorst al waarvan hij de zielzorg heeft.

Niet zonder problemen is de mededeling in de *Annales Birtani*, dat Willem Hendriksz *rector scholarium* zou zijn geweest.⁴⁹ Van Rijn vertaalt 'rector der scholen',⁵ en sindsdien is er niet meer aan getwijfeld of Willem Hendriksz is rector

van de Latijnse school geweest. Dat zou natuurlijk ook wel kunnen: het voorbeeld van de beroemde Johannes Cele in Zwolle laat zien, dat sympathie voor de Moderne Devotie onder schoolrectoren beslist niet ondenkbaar is. Toch verdient een andere interpretatie van de bewoordingen van de *Annales Birctani* overweging, ook al kunnen we deze evenmin volstrekt bewijzen. Toen de bouw van het fraterhuis eenmaal was voltooid – aldus het kroniekje van het fraterhuis – en toen de broeders waren overgegaan tot een gemeenschappelijk leven, namen ze ook enkele personen aan uit de school van Amersfoort en een paar goedwillige leken (de frase impliceert dat de scholieren *clerici* waren, hetgeen ook valt te verwachten).⁵¹ Dit zou een mooie aanleiding zijn om het rectoraat van Willem Hendriksz te vermelden, maar het kroniekje zwijgt daarover. De school wordt alleen genoemd als recruteringsveld voor leden van het broederhuis. De situatie is overeenkomstig die bij de broeders in Deventer, waarnaar die in Amersfoort zich ook bewust modelleerden. Misschien mogen we de parallel daarom doortrekken en veronderstellen dat de broeders in Amersfoort, evenals die in Deventer, pastoraat onder de schooljeugd bedreven. Volgens Dier zou Florens Radewijnsz tijdens zijn gedwongen verblijf te Amersfoort in de zomer van 1398 ook zelf scholieren hebben ontvangen.⁵² De zinsnede in de *Annales Birctani* zou dus ook kunnen betekenen dat Willem Hendriksz ‘zielzorger onder de scholieren’ is geweest.

Na de notariële akte van 1388 is het eerstvolgende moment waarop we Willem Hendriksz in Amersfoortse bronnen genoemd vinden het tijdstip van stichting van het fraterhuis, in 1395 of volgens sommige bronnen in 1397. Toch kunnen we al bij een eerdere gelegenheid zijn aanwezigheid vermoeden, ook al wordt hij daarbij niet *expressis verbis* genoemd. Op 10 oktober 1391 stichten Steven Wouter Louwensone en Lijsbeth, de weduwe van Jacob Nenninc, een vicarie in het Nieuwe Gasthuis op het Spoye buiten de muren van Amersfoort (later spreekt men meestal van het Pietersgasthuis).⁵³ Lijsbeth is blijkbaar de zuster van Steven Louwe.⁵⁴ Dat gasthuis is nog in aanbouw, daarom moet de te benoemen vicaris de mis zolang opdragen in de moederkerk, dat wil zeggen de Sint-Joriskerk. De twee stichters zonderen uit hun vermogen het vorstelijke bedrag van honderd pond per jaar af ten behoeve van de vicarie en stellen dit in handen van heer Werenbout Erenboutssone van Buschoep en Lubbert Seibers. Als collatoren worden aangewezen heer Werenbout – in wie we Wermhoud van Boskoop herkennen –, Lubbert (hij is verder onbekend) en de eerste schenker Steven. Deze zal wel dezelfde zijn als de Steven Louwe die vier jaar later met enkele anderen Florens Radewijnsz om hulp laat vragen bij de stichting van het fraterhuis. Interessant zijn de bepalingen in de oorkonde met betrekking tot de persoon en de kwalificatie van de vicaris. Hij moet priester zijn of tenminste binnen het kwartaal tot priester kunnen worden gewijd: de vicarie mag dus niet dienen als sinecure of studiebeurs, het is de bedoeling dat de bedienaar werkelijk in persoon de missen

opdraagt die eraan verbonden worden. Aan zijn zedelijkheid worden hoge eisen gesteld: hij moet van onbesproken gedrag zijn en bekwaam om het ambt waar te nemen, zich verre houden van vrouwen, dronkenschap, gekijf en koophandel (!). Bovendien mag hij het ambt niet cumuleren met andere kerkelijke beneficiës of inkomsten. Dit zijn, bij elkaar genomen, bepalingen die van de nieuw gestichte vicarie een ambt in de geest van Geert Grote maken. Tenslotte bevat de stichtingsakte nog één bepaling die enigszins verrassend is: de bedienaar mag niet als notaris of procurator optreden in andermans zaken, maar alleen in aangelegenheden die hemzelf of de Heilige Kerk betreffen. Voor een dergelijke restrictie ten aanzien van het notarisambt is ons geen parallel bekend. De uitsluiting van notarissen die voor anderen werken zou men nog wel kunnen verklaren uit afkeer van de sfeer van geschil en proces waarin dergelijke lieden vaak moesten opereren. Maar men vermoedt dat er een specifiekere reden is: de stichters hebben een kandidaat op het oog die wél het notarisambt uitoefent, maar die bereid is zich te schikken naar de in de oorkonde geformuleerde restricties. Die kandidaat is dan Willem Hendriksz: inderdaad betreft de enige notarisakte van voor 1391 die we van hem kennen een beschikking ten gunste van het Sint-Joriskapittel, waarvan trouwens de rechten ten opzichte van de nieuw gestichte vicarie in de oorkonde van 10 oktober 1391 ook nadrukkelijk worden bevestigd. Uiterlijk in 1393 stond het altaar in het gasthuis, zoals kan worden opgemaakt uit oorkonden van bevestiging door het stadsbestuur en de bisschop.⁵⁵

Amersfoort vergeleken met Deventer, Hoorn en Utrecht De voorafgaande opmerkingen over de betrekkingen van Willem Hendriksz tot deze vicarie zijn noodzakelijkerwijs enigszins speculatief. We zijn iets minder stellig dan Van Kalveen, die zonder bewijs zegt dat Willem Hendriksz de vicaris van het Nieuwe Gasthuis (de Pietersvicaris) wás.⁵⁶ De Amersfoortse vicariestichting vertoont trekken van overeenkomst met institutionele verhoudingen rond de zielzorg die uitging van de Moderne Devotie in andere steden van het land. Een vergelijking met de situatie in Deventer, Hoorn en Utrecht verheldert de betekenis van de stichting van Steven Louwe en zijn zuster. Startpunt voor de nu volgende uiteenzetting is het feit dat de stichters de bediening van de vicarie al wilden laten beginnen voordat het Nieuwe Gasthuis van een kapel was voorzien: de betekenis die zij aan de vicarie hechtten beperkte zich dus niet tot de misbediening voor de zieken. Nu was het voor de devoten steeds een probleem dat zij de priesters die zij voor het pastoraat wilden aanstellen, van levensonderhoud moesten voorzien. Op zich was het instituut van de vicarie daarvoor niet hun eerste keus. Dat wordt duidelijk in een brief van Geert Grote aan Johan van de Gronde, die toen in Amsterdam werkzaam was (1382). Grote heeft bij een rijke inwoner van Deventer gedaan gekregen, dat deze een aantal jaren een toelage voor een 'goede priester' ter beschikking stelde. Deze zal vrijgesteld zijn van missen en van

verplicht biechthoren en zich geheel vrij kunnen maken voor de bekeerden, om een verbeteraar van hun levenswandel te zijn. De weldoener heeft daarbij aan Van de Gronde gedacht: Grote brengt het verzoek om naar Deventer te komen aan hem en zijn collega's in Amsterdam over, overigens met veel omzichtigheid om de verhoudingen in Amsterdam niet te verstoren. In dit verband merkt hij op dat deze vorm van aanstelling hem veel beter bevalt dan een vicarie.⁵⁷ Als nadeel van de vicarie lijkt Grote dus de daaraan verbonden verplichtingen te beschouwen die de vicaris van zijn eigenlijk pastorale taak zouden afhouden.

Maar principieel was hun bezwaar tegen de vicarie niet. Bekend is de betekenis die de Paulusvicarie in de Lebuinuskkerk in Deventer heeft gehad voor de bezitter ervan, Florens Radewijnsz. Niet alleen kwamen de inkomsten uit de vicarie aan zijn arbeid ten goede, maar Florens bewoonde ook het vicariehuis, dat hij gebruikte als plaats om zijn leerlingen te ontvangen.⁵⁸ Een ander voorbeeld is de met landerijen gedoteerde vicarie in de Mariakapel te Hoorn, gesticht door een rijke weduwe: de priesters in het fraterhuis maakten van de kapel gebruik en één van hen bediende de vicarie.⁵⁹

Van enigszins andere aard is de overeenkomst van de situatie in Amersfoort met die bij de Sint-Gregoriuskapel in Deventer. Tot de voorwaarden waarop de fraters aldaar het huis van Zwedera van Runen – het latere Heer Florenshuis – in handen kregen, behoorde ook de bepaling dat zij minstens eens in de week de mis zouden lezen in de Sint-Gregoriuskapel bij het 'ziekenhuis' (waar leprozen verpleegd werden) buiten de stad. In dit geval aanvaardden zij dus in directe zin een taak in de zielzorg, en wel onder een groepering van uitgestotenen.⁶⁰ Er zijn aanwijzingen dat het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort in eerste aanleg ook voor melaatsen bestemd was.⁶¹

Daarnaast is er een sterke parallel met de institutionele relatie die er bestond tussen het Barbaragasthuis te Utrecht en de daarachter gevestigde zusterge-meenschap, de voorloper van het Caeciliaconvent. Deze parallel spreekt des te meer tot de verbeelding, omdat ook in Utrecht Wermhoud een rol speelde. Vooruitlopend op de stichting van het Amersfoortse fraterhuis achter het Nieuwe Gasthuis gaan we dus op de situatie in Utrecht wat dieper in.

Daar had in 1359 een bakker, Ghisebrecht Weddeloep, het achterhuis van zijn woning aan de Oude Gracht bestemd tot vrijwoning voor zeventien arme vrouwen. In 1372 zette hij de woning zelf (het voorhuis) om in een gasthuis onder het patronaat van Sint-Barbara. In dit gasthuis kwam ook een kapel: voor de altaardienst werden enkele landerijen ter beschikking gesteld. Een gasthuisbroederschap had over het gasthuis het beheer. In 1392 neemt de geschiedenis van deze instellingen een wending, als de zoon van de bakker, de priester Gerrit Weddeloep, de vrijwoning in het achterhuis omzet in een huis voor geestelijke zusters. Tussen de twee instellingen, het zusterhuis en het gasthuis, wordt daarbij deze band gelegd, dat de zusters in het achterhuis verantwoordelijk worden voor

de verpleging van de zieke vrouwen in het voorhuis. De mannelijke verpleegden worden bediend door de al genoemde broederschap, waarvan tien vooraanstaande Utrechters lid zijn. Voor het overige blijven de twee inrichtingen organisatorisch apart, ook in financieel opzicht.⁶² De op nieuwe leest geschoeide zustervergadering in het achterhuis kunnen we typeren als een gemeenschap van zusters des gemenen levens. De fundatiebrief van 1392 bepaalt dat de zusters zonder orderegel moeten leven, maar legt overigens wel gedetailleerde regels vast voor het zedelijk gehalte van hun leven en bepaalt bovenal dat ze, zodra dat praktisch haalbaar is, moeten overgaan tot een gemeenschappelijke huishouding.⁶³ Er zijn duidelijke overeenkomsten met onder meer de zusters van de Glashorst in Amersfoort: zo moeten de zusters in Utrecht zich met vrouwelijke handwerken in leven houden en mogen ze niet bedelen, tenzij in uiterste nood; de dagelijkse leiding moeten ze overlaten aan een 'maerte'.⁶⁴

In de fundatiebrief komt de naam van Wermhoud van Boskoop niet voor. Maar andere bronnen laten wel doorschemeren dat hij de drijvende kracht achter de onderneming van Gerrit Weddeloep is geweest. Volgens de kroniek van het Utrechtse Sint-Nicolaasconvent was het heer Wermhoud die de vergadering van maagden achter het Sint-Barbaragasthuis stichtte.⁶⁵ Een notitie die vermoedelijk uit een kroniekje van het Caeciliaconvent stamt, de opvolger van het zusterhuis achter Sint-Barbara, vermeldt dat de zusters er onder leiding van Wermhoud zestien jaar hadden gewoond voordat ze gedwongen werden naar elders te verhuizen.⁶⁶ Deze mededeling impliceert dat de zustergemeenschap al omstreeks 1380 tot stand kwam, zodat we de fundatiebrief van 1392 ten dele moeten interpreteren als de bevestiging van een al gegroeide situatie. Dat is weer van belang voor de totstandkoming van gasthuis, vicarie en fraterhuis in Amersfoort: men liep daar met de stichting van de gasthuisvicarie in 1391 niet vóór op Utrecht, maar kon zich de Utrechtse verhoudingen juist tot voorbeeld nemen. Wat de bronnen over het Utrechtse zusterhuis niet duidelijk maken, is de vraag of de vicarie in het Barbaragasthuis door Wermhoud werd bediend. Gedurende de eerste jaren van zijn werkzaamheid was deze als kapelaan aan de Buurkerk verbonden. Op een gegeven moment legde hij dat ambt neer en kwam in een huisje bij het gasthuis wonen. Of hij daar dan ook de misbediening had, weten we niet.⁶⁷

De situatie in Amersfoort vanaf het moment dat het fraterhuis achter het Nieuwe Gasthuis was gebouwd, vertoont dus met de zojuist besproken verhoudingen een aantal partiële overeenkomsten. Met geen van de ter vergelijking aangevoerde situaties is die overeenkomst compleet: men heeft in Amersfoort een eigen combinatie gemaakt uit voorhanden opties. Om een goede priester van een inkomen te voorzien stichtte men een vicarie en verbond deze aan een eveneens nieuw gesticht gasthuis. Deze priester verzamelde een groep devoten om zich heen en zo kwam op termijn een fraterhuis tot stand. Ruimtelijk paste

Amersfoort, naar het Utrechtse voorbeeld, de combinatie toe van een gasthuis en een devotengemeenschap die zich op één erf bevonden maar organisatorisch gescheiden bleven. Er waren natuurlijk met de situatie in Utrecht ook verschillen. De devotengemeenschap bij het gasthuis was er in Amersfoort één van broeders, niet van zusters. Welke consequenties dit had voor hun rol in het gasthuis zelf, daarover zwijgen de bronnen. Uit het aangepaste reglement voor het Nieuwe Gasthuis van 1404 blijkt, dat er ook in Amersfoort een gasthuisbroederschap actief was.⁶⁸ Als deze in de beginjaren dezelfde taak in het gasthuis vervulde als die in Utrecht, bleef er voor de fraters niet veel te doen over. Een belangrijk verschil met Utrecht was natuurlijk ook, dat daar het Barbaragasthuis en het zusterhuis geleidelijk tot stand kwamen op een perceel in het hart van de stad, terwijl men in Amersfoort planmatig te werk ging en daarvoor de beschikking had over een terrein in een nieuwe stadsuitbreiding.

De volgelingen van Geert Grote stonden kritisch tegenover de bestaande kerkelijke praktijk. Juist daardoor kwamen ze overal voor de noodzaak te staan om een nieuw begin te maken. Hierbij legden ze veel vindingrijkheid aan de dag: ook de in Amersfoort gekozen oplossing getuigt daarvan.

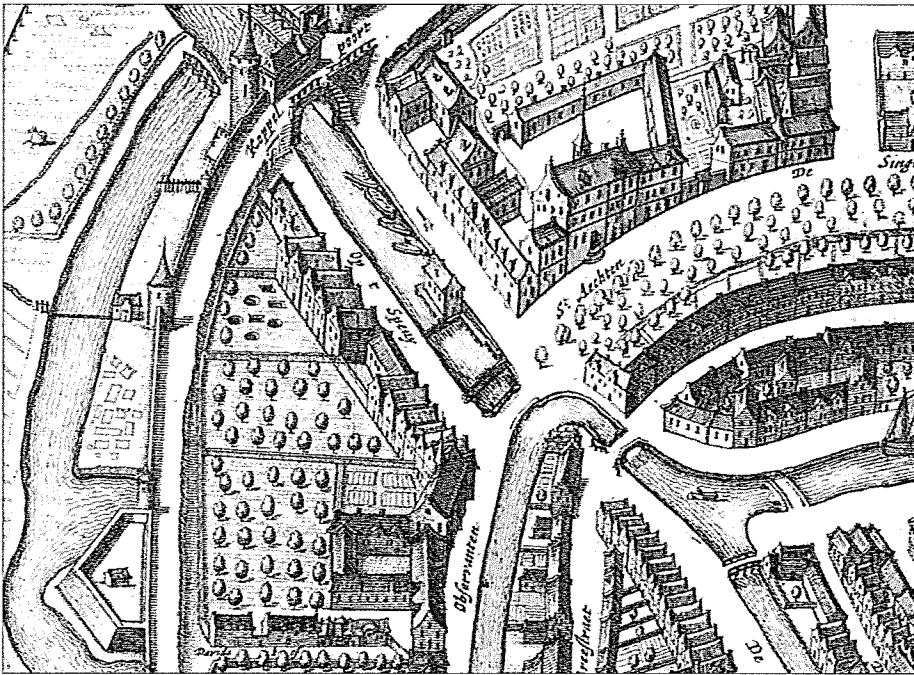
De beginjaren van het fraterhuis Achter het Nieuwe Gasthuis richtte men dus in 1395 het fraterhuis op. Dat jaartal staat vermeld in de *Annales Birtani*.⁶⁹ Het kroniekje van het fraterhuis noemt eerst 1397 als het jaar waarin de vier notabelen uit Amersfoort hun boden naar Deventer stuurden en tot stichting van het fraterhuis overgingen.⁷⁰ Verderop vertelt het hoe de broeders na de voltooiing van het huis tot gemeenschap van goederen overgingen. De context – met name het langdurig verblijf van de fraters van Deventer in Amersfoort – wijst ondubbelzinnig op 1398 als jaar van voltooiing. Invoering van de gemeenschap van goederen ná de overgang tot de derde regel van Franciscus, die daartoe in het geheel niet verplicht, is ook onwaarschijnlijk. Omdat eerder is gesteld dat de broeders drie jaar over de bouw deden, komen we met het kroniekje van fraterhuis toch weer op 1395 uit.⁷¹ Dat zal het correcte jaar dan ook wel zijn; hoe het foute jaartal '1397' is ingeslopen, is niet duidelijk.⁷²

Willem Hendriksz werd de eerste rector: daarover zijn het kroniekje van het fraterhuis, de dodenlijst in het Memoriale van Sint-Agnes en de *Annales Birtani* het eens.⁷³ Hoe het misverstand in de wereld kwam dat Wermhoud van Boskoop nog even rector van het fraterhuis zou zijn geweest, is gemakkelijk te verklaren: Willem Hendriksz werd rector *per promotionem domini Wermboldi* niet omdat Wermhoud zelf naar een andere post promoveerde, maar omdat hij de benoeming van Willem Hendriksz bevorderde.⁷⁴ Dat laatste verbaast niet meer, nadat we Willem Hendriksz eerst in het gezelschap van Wermhoud in het Heer Florenshuis hebben aangetroffen en daarna als bezitter van een vicarie waarvan Wermhoud collator was.

In de periode van opbouw kan de broedergemeenschap niet zeer omvangrijk zijn geweest: heer Willem Hendriksz, de drie uit Deventer afkomstige fraters en misschien heer Peter Vaec.⁷⁵ De drie fraters uit Deventer hadden bij hun overkomst naar Amersfoort nog geen van alle de priesterwijding ondergaan. Jan van Lemego en Andreas van Attendoern ontvingen haar in 1397. De titel waarop Jan van Lemego werd gewijd, is onbekend: mogelijk was dat het rectoraat van de zusters van de Glashorst, waarvan, zoals we al zagen, de kapel in 1397 gereed kwam.⁷⁶

Voor Andreas van Attendoern kwam de Sint-Nicolaasvicarie beschikbaar. De belangrijkste fundator van deze vicarie was Herman Snider, een Amersfoortse notabel die weliswaar niet behoorde tot het viertal van 1395, maar die we overigens in verband met de Moderne Devotie in deze stad herhaaldelijk tegenkomen.⁷⁷ Het Sint-Nicolaasaltaar in de Sint-Joriskerk bestond ten laatste al in 1390.⁷⁸ Het gaat dus om de stichting van een nieuwe vicarie op een bestaand altaar. Herman Snider en zijn vrouw gaven daartoe al begin 1396 aan de stad Amersfoort een kelk en ornamenten.⁷⁹ Op 5 juni 1397 trad hij op als ontvanger namens de 'papelijke prove van Sunter Claesaltaer' van een rente, geschonken door Jutte, de weduwe van Jan Taets en een hele groep verwanten.⁸⁰ Ruim een week later, op 13 juni, werd de akte gepasseerd waarbij tot de eigenlijke stichting van de vicarie werd overgegaan.⁸¹ Snider schonk bij die gelegenheid enkele renten, waaronder degene die hij eerder van Jutte Taets had ontvangen, en ook enkele kampen land, waaronder één in de buurschap Coelhorst ten noorden van Amersfoort. De akte bevat ten aanzien van de persoonlijke kwaliteiten van de vicaris de in de sfeer van de Moderne Devotie gebruikelijke bepalingen: hij moet in alle opzichten van onbesproken karakter zijn en heeft niet het recht de Sint-Nicolaasvicarie met andere geestelijke ambten te cumuleren (zoals dat ook bij de Pietersvicarie was bepaald). Er zijn vijf collatoren: Herman Snider zelf en nog een leek, Jacob Smit – een verwant van Snider⁸² – en de priesters Peter Vaec, Willem Hendriksz en Jan van Lemego. Andreas van Attendoern wordt de eerste vicaris. Alle bij het fraterhuis betrokkenen spelen bij de vicariestichting dus een rol, met uitzondering van Nicolaas van Erpel, die nog niet tot priester gewijd was. Die wijding volgde overigens al in 1398.⁸³ Er is waarschijnlijk samenhang met de ontijdige dood van Andreas van Attendoern, die nog in 1397 aan de pest bezweek: Van Erpel zal hem in de Sint-Nicolaasvicarie zijn opgevolgd.⁸⁴ Ondanks dit drama was zo langzamerhand een stevig fundament gelegd voor het Amersfoortse fraterhuis. Tegen die achtergrond droeg Willem Hendriksz eind 1397 de zorg voor de zusters van de Glashorst – voortaan: het Sint-Agnesconvent – aan heer Jan van Lemego over.⁸⁵

Van het vroege voorjaar van 1398 dateert een intrigerende notitie die tot nu toe aan de aandacht is ontsnapt. Op 24 januari schenkt een zekere Agniese, weduwe van Herman Jacopsoene, een rente van vier Franse schilden uit een

Detail van de stadsplattegrond van Blaeu uit 1649. Rechts ligt de Sint-Aegtenkapel. Middenonder is het Sint-Pietersgasthuis ten onrechte aangegeven als het Observantenklooster. Ten noorden hiervan, bij het Spui, lag het fraterhuis van de Broeders des Gemeenen Levens.

kamp land onder Coelhorst aan het Nieuwe Gasthuis op het Spoye, ten bate van haar ziel, die van haar man en van haar ouders. Onder de voorwaarden voor de schenking komt de bepaling voor, dat als in Coelhorst een klooster zal worden gesticht, de rente daaraan ten goede zal komen. Alleen als die stichting niet tot stand komt, zal de rente voor het gasthuis zijn. Voor ons telt minder het feit dat de stichting niet is doorgestaan – reden waarom we de oorkonde in het archief van het gasthuis aantreffen⁸⁶ – als wel, dat omstreeks het begin van 1398 blijkbaar een groep personen met het plan rondliep een klooster te stichten. Wie die personen waren, kunnen we wel zo ongeveer nagaan: onder de getuigen van de schenking door Agniese waren Gerrit de Wilde en Herman Snider. We zagen al dat de laatstgenoemde ook onder Coelhorst gegoed was, en voor Gerrit de Wilde geldt dit blijkens de oorkonde van 24 januari 1398 evenzo. We komen dus weer terecht bij dezelfde groep vooraanstaande Amersfoorters van wie we het enthousiasme voor het godsdienstig reveil al hebben leren kennen. Het feit dat enkelen van hen in Coelhorst grond bezaten, verklaart waarom juist aan deze buurschap als plek van vestiging werd gedacht. Misschien was het wel de bedoe-

ling – maar dit is puur speculatie – om de kapel van Coelhorst op de een of andere manier voor deze kloosterstichting ten nutte te maken. De kapel ressorteerde onder de parochie Leusden, dus niet onder het Sint-Joriskapittel; vanwege de afstand tot de parochiekerk bezat de kapel vrij uitgebreide parochiële rechten. En hoewel de vraag naar de stichters van de in 1363 voor het eerst vermelde kapel niet is opgehelderd, lijkt het waarschijnlijk dat de eigendom berustte bij de burenen van Coelhorst.⁸⁷

Hoe dit ook zij, het feit dat de sponsors van de Moderne Devotie in Amersfoort, de medestanders van Willem Hendriksz, al in 1398 plannen hadden om een klooster te stichten, geeft te denken. Mogen we de stichting van Andrieskamp in de jaren 1403-1405 op een terrein ten zuiden van de stad bij de later zo genoemde Monnickendam,⁸⁸ zien als de vervulling van de plannen die in 1398 nog op Coelhorst waren geprojecteerd? Het terrein waarop Andrieskamp verrees was weliswaar een schenking door Wolter van Vlowijck, maar de bouwkosten werden gedragen door niemand anders dan Herman Snider. Andrieskamp werd bemand met die broeders van het fraterhuis die, onder leiding van Willem Hendriksz zelf, in 1399 tot de derde regel van Franciscus waren overgegaan. Het is aantrekkelijk om uit deze gang van zaken conclusies te trekken over de motieven die Willem Hendriksz en de zijnen hadden om tot de tertianenstatus over te gaan. Ze hebben deze stap dan niet gezet om aan kerkelijke vervolging te ontkomen, hoewel ze eigenlijk aan het leven zonder kloosterregel van de broeders de voorkeur bleven geven, maar als een eerste aanzet tot ‘verkloostering’ van de beweging. Het fraterhuis werd een (semi-)klooster niet omdat dit de kerkelijke autoriteiten meer vertrouwen inboezemde, maar omdat de betrokkenen dat zelf zo wilden.

Terughoudendheid is hier wel geboden: over de redenen die Willem Hendriksz en de zijnen in 1399 hadden om naar de derde regel van Franciscus over te gaan, is direct niets overgeleverd. We zijn bovendien in de tijd enigszins op de gebeurtenissen vooruitgelopen. Aan de aanvaarding van de derde regel ging nog een andere episode vooraf, die in de overlevering nogal wat sporen heeft nagelaten en die daarom ook tamelijk goed is onderzocht. Rond mei 1398 brak pest uit in Deventer. Om zijn fratergemeenschap tegen volledig uitsterven te behoeden, splitste Florens Radewijnsz haar in tweeën en vertrok zelf met de ene helft naar Amersfoort, waar ze onderdak vonden in het zojuist voltooide fraterhuis.⁸⁹ De bekendste metgezellen van Florens waren Gerard Zerbolt van Zutphen, de auteur van enkele voor de leefwijze van de Moderne Devotie zeer belangrijke tractaten, en Willem Clinckaert, de latere stichter van het klooster Den Hem bij Schoonhoven en van het Hollandse kapittel.⁹⁰

We stippen slechts enkele aspecten aan die voor de biografie van Willem Hendriksz en voor de omstandigheden in Amersfoort van belang zijn. Volgens Rudolf Dier waren het twee vrome priesters die de broeders uit Deventer in

Amersfoort gastvrij opnamen.⁹¹ Van Kalveen verwerpt dit lage aantal, met een beroep op het dodenlijstje van het Sint-Janshuis in het Memoriale van Sint-Agnes, dat nog enkele namen extra vermeldt.⁹² Maar het is de vraag of dat lijstje niet de situatie van ná de opnemings van nieuwe leden⁹³ weerspiegelt. Nemen we aan dat met de twee priesters Willem Hendriksz en Jan van Lemego zijn bedoeld, dan kan het gegeven van Dier toch wel kloppen. Van Peter Vaec staat niet vast dat hij ooit in het fraterhuis heeft gewoond, en misschien was hij inmiddels overleden. Dat was zeker het geval met Andreas van Attendoern. En ten aanzien van Nicolaas van Erpel zouden we moeten aannemen dat zijn priesterwijding wat later in het jaar 1398 plaatsvond.

Thomas a Kempis vertelt een stichtelijk verhaal over het bezoek dat vooraanstaande Amersfoorters aan Florens Radewijnsz zouden hebben gebracht.⁹⁴ De gezamenlijk doorgebrachte maaltijd vond in een sfeer van zo hartelijke welwillendheid plaats, dat Florens naderhand zijn leerlingen voorhield, dat het maar goed was dat ze weer naar Deventer terugkeerden: daar zouden ze heel wat meer heilzame tegenwerking ondervinden. Omgang met hooggeplaatsten was gevaarlijk: men kon ze gemakkelijk irriteren, maar moest ook waken voor het andere uiterste, vleierij. Thomas geeft geen exacte datum voor deze gebeurtenis (*quodam tempore*), maar dat zij tijdens het gedwongen verblijf in 1398 moet hebben plaatsgevonden, ligt voor de hand. En als Thomas het niet had overgeleverd, zouden we een dergelijk bezoek ook wel hebben vermoed: natuurlijk kwamen de Amersfoortse voorstanders van de Moderne Devotie de man, wiens hulp ze drie jaar tevoren hadden ingeroepen, opzoeken nu hij in hun eigen stad logeerde.⁹⁵

Overgang naar de derde orde Van hun aanwezigheid in het Nedersticht maakten de broeders uit Deventer gebruik om bij de kerkelijke autoriteiten in Utrecht te lobbyen voor hun zaak. Uit de brieven, waarvan men aanneemt dat ze door Gerard Zerbolt werden geredigeerd, blijkt dat ze daarbij in verbinding stonden met Wernboud van Boskoop in Utrecht en met de leidsman van de devoten in Amsterdam, de priester Gijsbert Dou. De naam van Willem Hendriksz wordt niet genoemd, maar het staat vast dat hij ten nauwste betrokken was bij datgene waarvoor de broeders ijverden. Was hij dan toch minder belangrijk dan we zouden vermoeden? Of ontbreekt zijn naam omdat zijn betrokkenheid, als rechtsgeleerde en als gastheer van de broeders uit Deventer, vanzelf sprak?

Hoe belangwekkend de Amersfoortse brieven ook zijn als document over de inspanning van de broeders om hun zaak te bevorderen, en ook als getuigenis van hun wanhoopsstemming tijdens de dramatische pestepidemie in Deventer, in één opzicht stellen ze teleur. Welke zaak precies hun in deze maanden zo ter harte ging, vertellen de brieven niet. De in Deventer achtergebleven broeders aan wie ze waren gericht, waren daarvan uiteraard op de hoogte, maar wij zou-

den het ook graag vernomen hebben. De brieven beperken zich tot algemene termen als 'de zaak des Heren' of 'de grote zaak'.⁹⁶ Slechts éénmaal worden ze concreet: een brief van eind augustus bevat een toespeling op de wens om van het bisdom verlof te krijgen voor het inrichten van eigen kapellen.⁹⁷

De gangbare opvatting is, dat de fraters uit Deventer lobbyden om goedkeuring van de broederschap, waarbij dan nog in het midden blijft of deze alleen het Heer Florenshuis betrof of ook alle vergelijkbare huizen van broeders (en zusters) des gemenen levens. Voor die opvatting is wel het een en ander te zeggen. De leefwijze van de broeders lag in de vuurlinie van de kerkelijke kritiek, en zelfs de Inquisitie bemoeide zich ermee.⁹⁸ Om zich tegen deze kritiek te wapenen, lieten de broeders niet alleen documenten opstellen door de kanunniken van Windesheim, zoals we al zagen: ze namen ook rechtsgeleerden in de hogere echelons van de kerkelijke hiërarchie en van de universiteit van Keulen in de arm en verkregen van hen adviezen waarin de leefwijze van de broeders en zusters kerkrechtelijk werd onderbouwd.⁹⁹ Onder de personen tot wie ze zich wendden, waren Everard Foec, deken van het kapittel van Oudmunster in Utrecht, en Arnold, abt van Dikninge.¹⁰⁰ Juist deze twee personen worden ook in de Amersfoortse brieven genoemd als helpers bij de zaak van de broederschap.¹⁰¹

Toch is hiermee de kwestie niet opgelost. Het advies van Herman Stakelweghe, Johannes de Novo Lapide en andere Keulse juristen is niet alleen bewaard in het handschrift dat ook de teksten van Everard Foec en abt Arnold bevat, maar tevens in een manuscript uit de raadsbibliotheek van Neurenberg.¹⁰² Deze laatste versie heeft de vorm van (een kopie van) een authentiek afschrift, dat de verschillende adviezen samenvat en dat eind februari 1398 werd vervaardigd door notaris Willem Hendriksz. Nauwelijks een jaar voor zijn overgang naar de derde orde van Franciscus, zette Willem Hendriksz zich dus in voor een poging om voor de status van de broeders kerkelijke goedkeuring te krijgen. Kennelijk bestond er in zijn beleving gedurende deze jaren niet zo'n tegenstelling tussen de ijver voor het leven buiten kloosterregels om en die voor de semi-religieuze status van het leven volgens Franciscus' derde regel. Heeft men dit eenmaal vastgesteld, dan vallen meer aspecten op aan de onderhandelingen die zich in het jaar 1398 voortsleepten. Het zojuist genoemde punt betreffende de oprichting van kapellen keert terug in het privilege dat de conventen van de derde orde van het Utrechtse bisdom op 26 september 1399 ontvingen.¹⁰³ Het komt daarentegen niet voor in de goedkeuring van de leefwijze van de broeders en zusters des gemenen levens, die iets later (30 april 1401) afkwam.¹⁰⁴ Bij hun onderhandelingen met de Utrechtse autoriteiten in 1398 stonden de fraters ook in verbinding met Wermhoud van Boskoop en Gijsbert Dou: deze twee personen waren, evenals Willem Hendriksz zelf, rond Pasen 1399 onder de initiatiefnemers tot de overgang naar de derde orde.¹⁰⁵ Ook het tijdsverloop is merkwaardig: als het *magnum negotium* van 1398 de kerkelijke autorisatie van de broederschap betrof,

waarom zijn Willem Hendriksz en de zijnen dan in plaats van deze af te wachten op korte termijn overgegaan tot de oprichting van een generaal kapittel van tertianen- en tertiariessenhuizen?¹⁰⁶ De goedkeuring daarvan vond nog plaats vóór die van de broederschap. We moeten dus rekening houden met de mogelijkheid, dat het *magnum negotium* de oprichting van het kapittel van huizen van de derde orde betrof, of althans zó was geformuleerd dat de stichting daarvan er ook onder viel. Dat lost ons probleem met betrekking tot de interpretatie van de stap van Pasen 1399 nog niet op, verergert het zelfs. We zagen immers in het voorafgaande naar aanleiding van het bericht over de voorgenomen kloosterstichting onder Coelhorst, dat de overgang naar de derde orde althans in Amersfoort gezet kan zijn als een eerste stap op weg naar een volledig kloosterleven. De interpretatie die we nu vinden, impliceert daarentegen juist dat de tertianenstatus eerder werd gezien als variant op de leefwijze van de broeders en zusters des gemenen levens. Op dit moment is deze tegenstrijdigheid onoplosbaar.

De vergadering te Amersfoort rond Pasen 1399 zelf is snel verteld. Van de zes aanwezigen die worden genoemd, zijn er vijf goed bekend: Willem Hendriksz, Wermhoud van Boskoop, Gijsbert Dou van Amsterdam, Hugo Goudsmit van Haarlem en Pouwels van Medemblik. De identiteit van de zesde persoon, die in de enige bron als ‘heer Harman ter Goude’ wordt gegeven,¹⁰⁷ heeft voor verwarring gezorgd. Men heeft gedacht aan Hendrik Voppenz van Gouda. Nadat reeds Van Kalveen dit verworpen had – overigens op verkeerde gronden –,¹⁰⁸ heb ik in twee eerdere publicaties aannemelijk gemaakt dat het om de verder tamelijk onbelangrijke priester Herman Jansz uit Gouda ging.¹⁰⁹ Als inhoud van de besluitvorming vermeldt het kroniekje van het fraterhuis, dat de bijeengekomen paters goedvonden dat de fraters van Amersfoort de derde regel van Franciscus zouden gaan volgen, zoals goedgekeurd door paus Nicolaas IV en aangevuld met statuten die werden bekrachtigd door paus Bonifacius IX.¹¹⁰ Dat dit kroniekje de besluiten toespitst op de gevolgen voor de eigen Amersfoortse broederschap, valt wel te begrijpen. Maar de aanwezigheid van alle kopstukken van de Moderne Devotie in Holland en het Sticht maakt duidelijk, dat het om een besluit van veel algemener strekking ging. Het kroniekje voegt er trouwens aan toe dat “alsulcx [...] in dit jaer die oorde van poenitencie nae die derde regule van St. Franciscus in den bisdom van Utrecht ter eeren Goodts ende salicheyd der sielen eerst [is] begonnen”.¹¹¹ Nog in hetzelfde jaar en in het erop volgende sloot een groot aantal conventen zich erbij aan.

Minister-generaal Van het nieuw opgerichte Utrechtse kapittel werd Willem Hendriksz de eerste minister-generaal. Het is weer het kroniekje van het fraterhuis dat daarover de duidelijkste mededeling doet.¹¹² Kapittelbesluiten uit de beginperiode zijn niet voorhanden.¹¹³ Bij de verwerving van enkele belangrijke privileges voor het kapittel van Utrecht zal Willem Hendriksz een werkzaam aan-

deel hebben gehad, maar zijn naam komt in de stukken niet voor. Het gaat

(a) om de bul van paus Bonifacius van 26 september 1399, waarbij de broeders en zusters van de derde orde in stad en bisdom Utrecht onder meer verlof krijgen om altaren te hebben, uit hun midden een biechtvader te kiezen en een lid van een goedgekeurde orde als visitator te nemen, een bul die door bisschop Frederik van Blankenheim op 29 mei onder bedreiging met de ban voor zijn diocees van kracht werd verklaard;¹¹⁴

(b) de bul van dezelfde paus van 18 januari 1401 waarin hij de bestuursstructuur van het generaal kapittel goedkeurt, de broeders en zusters toestaat de gelofte van eeuwige zuiverheid te doen en *clerici* uit hun midden verlof geeft een kerkelijk beneficie zonder zielzorg te hebben;¹¹⁵

(c) de bul van 23 september 1402, waarin de paus vastlegt dat de voorrechten die hij heeft verleend aan de derde orde in het bisdom Utrecht uitsluitend van kracht zijn voor die conventen die zich aan het generaal kapittel onderwerpen.¹¹⁶ Na de uitvaardiging van deze drie bullen was het Kapittel van Utrecht voldoende geprivilegieerd om op eigen benen te kunnen staan.

Slechts éénmaal treffen we een spoor van de bemoeienis van Willem Hendriksz met deze privileges. Begin 1403 laat Wermhoud van Boskoop als biechtvader van het Caeciliaconvent afschriften maken van de bul van 23 september 1402. Deze akten worden opgesteld in zijn Utrechtse woonhuis en Willem Hendriksz treedt als notaris op. Twee van dergelijke afschriften duiken op in het gemeentearchief van Hoorn: zij zullen dus aan enkele van de Hoornse zusterconventen ter hand zijn gesteld, en mogelijk zijn ze algemeen onder de aangesloten conventen gedistribueerd.¹¹⁷ Het is notarissen niet toegestaan zelf het initiatief te nemen tot de uitvaardiging van een oorkonde. Dat verklaart ten dele waarom we Wermhoud als opdrachtgever aantreffen. Toch ontkomt men niet aan de indruk dat in het algemeen de rolverdeling tussen de twee priesters zo was geregeld, dat Wermhoud als inspirator optrad en Willem Hendriksz als zorgvuldige administrator.

Andere oorkonden lijken dit te bevestigen. Op 13 september 1399 dragen enkele zusters uit Gouda hun eigendommen over aan het tertiariënenconvent waarin ze verblijven – het latere Margarethaconvent – en vragen de bisschop aan hun huis de kerkelijke vrijheden te verlenen. De oorkonde wordt opgemaakt aan het altaar van het Sint-Caeciliaconvent in Utrecht, dus onder het oog van Wermhoud, en Willem Hendriksz is weer de notaris.¹¹⁸ Vermoedelijk hebben deze zusters, voorafgaande aan de overdracht van hun goed, bij dezelfde gelegenheid professie gedaan. Omstreeks dezelfde tijd trad Willem Hendriksz ook op ten behoeve van de zusters van Sint-Caecilia zelf. Volgens een enigszins verwarde notitie van Van Buchel werden deze nog in 1399 besloten en ingekleed door een priester die hij aanduidt als ‘heer Willem Lambertsen, minister van Amsterdam’ van de derde orde van Franciscus.¹¹⁹ Een persoon van deze naam is

in Amsterdam rond 1400 in verband met de derde orde niet bekend, zodat we moeten aannemen dat de naam een verbastering is van die van Willem Hendriksz van Amersfoort. Samen met Wermhoud was hij medebewaarder van het in 1400 nieuw gestichte zusterconvent van Sint-Agatha te Amersfoort.¹²⁰ Wat dit precies inhield is niet duidelijk – elders vernemen we wel bij herhaling van leken die als bewaarders of voogden van een convent optreden¹²¹ – maar een en ander zal wel samenhangen met de aansluiting ook van dit convent bij het Kapittel van Utrecht. Nog duidelijker is dat het geval bij de bemoeienis van Willem Hendriksz met zusterhuizen in Purmerend en Hoorn. Op 13 april 1401 leggen acht zusters uit Purmerend de belofte van zuiverheid af in handen van hun minister Claes Bertoudsz en onderwerpen zich en hun convent aan het generaal kapittel, en op 30 april daaraan volgend doen vijf zusters uit Hoorn dezelfde belofte in handen van hun biechtvader Pouwels Albertsz.¹²² In beide gevallen treedt Willem Hendriksz weer op als notaris.

Opvallend is dat de positie van Willem Hendriksz als minister-generaal van de derde orde in het bisdom Utrecht hem er niet van weerhield ook nog actief te zijn voor de Deventer broeders, die de overgang naar de derde regel niet meemaakten. Op 26 augustus 1401 transumeerde hij te Deventer voor de officiaal van de aartsdiaken van Sint-Lebunus aldaar een oorkonde van de bisschop van 30 april van dat jaar, waarin deze (eindelijk) de levenswijze van de broeders en zusters des gemenen levens goedkeurde.¹²³ De bisschoppelijke oorkonde werd hem voorgelegd door Amilius van Assche, de rector van het Heer Florenshuis. En hoewel de beoorkonding plaats vond voor een kerkelijke rechtbank, zal men Willem Hendriksz wel niet als notaris hebben gevraagd, als hij zich niet ook in het voortraject met de zaak had bezig gehouden.

Het minister-generaalschap van Willem Hendriksz heeft geduurd tot uiterlijk 20 februari 1406. Op die datum wordt zijn opvolger Willem Clinckaert voor de eerste maal in deze functie genoemd.¹²⁴ Later in de 15de eeuw was het gebruikelijk dat een ambtstermijn vier jaar besloeg. De gegevens die over Willem Hendriksz bekend zijn, zijn verenigbaar met een dergelijke termijn, die dan van plusminus 1400-1404 heeft gelopen. Maar het is niet zeker dat de cyclus al dadelijk bij het begin is ingesteld.¹²⁵ Ook na zijn aftreden als minister-generaal komen we Willem Hendriksz nog tenminste eenmaal tegen in relatie tot een zusterconvent buiten Amersfoort. In 1410 stellen de executeurs-testamentair van domkanunnik Wouter van Rhenen driehonderd Gelderse gulden ter beschikking aan het Agnietenconvent in Rhenen; zij overhandigen het bedrag aan de ministers van Vredendael buiten Utrecht, van de Caeciliakapel in Utrecht en van de minister 'tot Amersfoerde der oerden van penitencien'.¹²² Met laatstgenoemde moet Willem Hendriksz weer zijn bedoeld.

Het thuisfront: de laatste jaren Al deze jaren was Willem Hendriksz minister van de broeders van de derde orde in Amersfoort. De belangrijkste feiten over de vroege geschiedenis van dit convent ontleen we aan het kroniekje van het fraterhuis en, in mindere mate, aan de *Annales Birtani*.¹²⁷ De annalen berekenen het aantal jaren dat Willem Hendriksz aan het hoofd van de tertianen stond correct op vijftien. Details over de twee verhuizingen van de tertianen, van achter het Pietersgasthuis naar Andrieskamp, en vandaar naar Birt, vernemen we vooral van de kroniek van het fraterhuis. Willem Hendriksz maakte alleen de eerste van de twee verplaatsingen mee. Omdat de ruimte achter het Pietersgasthuis te klein was en ook niet voor uitbreiding vatbaar, moest men – aldus het kroniekje – omzien naar een nieuwe plek. Die vond men toen Wolter Vlowijck zijn kamp land in de Haghe, achter de latere Monnickendam, ter beschikking stelde. Herman Snijder droeg, zoals we al zagen, een belangrijk deel van de bouwkosten. De bouw werd aangevangen op de dag voor Kruisverheffing (13 september) 1403 en voltooid in 1405. De broeders van de derde orde verlieten toen het huis achter het Pietershospitaal, alleen Jan van Lemego bleef erin achter. Met deze voorstelling van zaken zijn twee oorkonden in overeenstemming: één van de bisschop, waarin deze de stichting door de priester Willem Hendriksz van een huis van de derde orde in Vlowijcs-camp bij Amersfoort goedkeurt en de naam in Andrieskamp verandert,¹²⁸ en één ter regeling van de verhouding met het Sint-Joriskapittel, gedateerd 22 december 1405.¹²⁹ Laatstgenoemde oorkonde noemt eveneens Willem Hendriksz als minister en somt de namen van de bewoners van het huis op.

De hele episode is uitvoerig behandeld door Van Kalveen.¹³⁰ Die spreekt in verband met de splitsing tussen fraters en tertianen van een ‘interne scheiding der geesten’ en suggereert dat er zelfs van ruzie sprake was tussen de partij van Jan van Lemego en die van Willem Hendriksz, waarbij het bezit van de vicarieën van Sint-Pieter en Sint-Nicolaas met de eraan verbonden inkomsten de belangrijkste inzet zou zijn geweest. Deze gedachte is zeker niet op voorhand te verwerpen. Van partijstrijd, die soms onverkwikkelijke vormen kon aannemen, laat de vroege geschiedenis van de Moderne Devotie verschillende voorbeelden zien. Zo is het priesterhuis in Hoorn aan langdurige twist blootgesteld geweest, die een belangrijke oorzaak van zijn ondergang is geworden.¹³¹ Dat het er bij de keuze voor de ene levenswijze of de andere heet aan toe kon gaan, bewijst een voorval in Delft rond 1420: Willem Clinckaert en Pieter Gerritsz, die zelf de overgang naar de regel van Augustinus al hadden voltrokken, zetten de tertiaan Jan Golst onder zware druk om datzelfde te doen, overigens zonder resultaat.¹³² Juist het gegeven dat een dergelijke overgang altijd individueel voltrokken moest worden, kon tot de nodige spanningen leiden. Indien men daar dan nog het materiële belang van de vicarieën bij betreft, is Van Kalveens hypothese de moeite van het overwegen waard.

Hij gaat ervan uit dat beide vicarieën in handen van Willem Hendriksz en de zijnen zijn geraakt. Voor de Sint-Nicolaasvicarie staat dat inderdaad vast. Eerder sloegen we voor de lotgevallen van deze vicarie aldus te reconstrueren, dat deze achtereenvolgens in handen is geweest van Andreas van Attendoern (1397), Nicolaas van Erpel (eind 1397) en Jan van Lemego (1401).¹³³ Het feit dat het authentieke afschrift uit 1398 van de Keulse rechtsadviezen door Willem Hendriksz werd opgesteld voor het Sint-Nicolaasaltaar in de Sint-Joriskerk, doorkruist deze reconstructie niet: notariële akten werden wel vaker voor dit altaar verleden, ook door andere notarissen.¹³⁴ Maar we komen Willem Hendriksz wel als Sint-Nicolaasvicaris tegen in 1406 en 1409, wanneer hij in die hoedanigheid een hofstede op de Glashorst verpacht.¹³⁵ Daarentegen wordt Willem Hendriksz nooit met de Sint-Pietersvicarie in verband gebracht. Hoe het daarmee precies is gegaan, is ons jammer genoeg niet bekend. In 1404 ontving het Pietersgasthuis een nieuw reglement van het Amersfoortse stadsbestuur.¹³⁶ Daarin is onder meer sprake van de priester van het gasthuis, die een rol speelt bij de periodieke verkiezing van gasthuismeesters. Van enig institutioneel verband met hetzij het fraterhuis, hetzij het tertianenconvent, blijkt niets meer. In de tijd dat hij de Sint-Nicolaasvicarie bezat, kan Willem Hendriksz in ieder geval niet zelf tevens possessor van de Sint-Pietersvicarie zijn geweest, want de statuten voor beide vicarieën verboden cumulatie. Is het niet denkbaar dat Jan van Lemego en Willem Hendriksz op een bepaald moment, in samenhang met het vertrek van de tertianen naar Andrieskamp, tot ruil van de vicarieën zijn overgegaan?

Op de keper beschouwd zijn de aanwijzingen voor een conflict in Amersfoort toch niet sterk. Zou het fraterhuis een strijd met Willem Hendriksz om de vicarieën hebben verloren, dan zou men toch enige rancune in het kroniekje verwachten. Maar daarvan vinden we geen spoor. Het vertrek van de broeders van de derde orde wordt geheel verklaard uit ruimtegebrek, niet uit een conflict. Voor de persoon van Willem Hendriksz heeft het kroniekje niets dan lof. Voorzover het afstand neemt van de overgang naar de kanunnikenstatus van de broeders van Sint-Andrieskamp, wordt deze geheel op het conto van zijn opvolger geschreven.¹³⁷ Een andere aanwijzing voor een in goede harmonie verlopen uiteengaan is gelegen in de langdurige werkzaamheid van Jan van Lemego als biechtvader van de zusters van Sint-Agnes en Sint-Agatha.¹³⁸ Zou hij deze taak, die hem door Willem Hendriksz vóór de overgang naar de derde orde was aanbevolen,¹³⁹ zo lang zijn blijven vervullen als hij tegen de tertiarissenstatus onoverkomelijke bezwaren had? De conclusie luidt, dat de hypothese van Van Kalveen over een conflict per saldo toch dient te worden verworpen.

Over de laatste jaren van Willem Hendriksz deelt tenslotte Johannes Busch, de geschiedschrijver van het klooster en het kapittel van Windesheim, een bijzonderheid mee die op het eerste gezicht verbaast. Willem Hendriksz zou er in de periode na zijn ambtstermijn als minister-generaal van de derde orde zeer voor

hebben geijverd dat zijn huis bij het Windesheims kapittel werd gencorporeerd. Men zou hiermee echter een tijd hebben gewacht vanwege ‘de liefde voor en vrede met de vaders van de derde orde’ (*propter caritatem et pacem patrum de terciâ regula sancti Francisci*), maar uiteindelijk zou de aansluiting in 1417 toch zijn doorgezet.¹⁴⁰ Dat een minister-generaal van het Kapittel van Utrecht zo ontrouw zou zijn geworden aan zijn orde, lijkt op het eerste gezicht onwaarschijnlijk. Toch kunnen we beter niet overhaast de conclusie trekken dat het bericht van Busch onjuist moet zijn. Willem Hendriksz zou niet de enige minister-generaal zijn die overging naar de leefwijze volgens de regel van Sint-Augustinus: hetzelfde deed immers Willem Clinckaert, die zich alleen niet bij het kapittel van Windesheim aansloot, maar een zelfstandig Hollands kapittel oprichtte.¹⁴¹

Nu lijkt de voorstelling van zaken die het kroniekje van het fraterhuis geeft, met die van Busch in strijd.¹⁴² Het plaatst weliswaar de aansluiting eveneens enkele jaren na de dood van Willem Hendriksz en noemt Sint-Bernardusavond (19 aug.) 1416 als de datum waarop op het verzoek van de broeders van Sint-Andrieskamp toestemming tot de aansluiting werd verleend. Maar het houdt Willem Hendriksz nadrukkelijk buiten deze beslissing en laat doorschemeren dat het deze betreurt, door haar in de context van het verlopen van het Kapittel van Utrecht te plaatsen.¹⁴³ Maar het is de vraag, of de twee kronieken elkaar wel zo tegenspreken. Busch zegt immers dat Willem Hendriksz de aansluiting bij Windesheim wel nastreefde, maar dat hij deze niet overhaastte om zijn medebroeders van het kapittel te ontzien. Hij zal de zaak dus niet aan de grote klok hebben gehangen. Het kroniekje van het fraterhuis laat dan zien wat aan de buitenwereld van de gang van zaken is doorgedrongen. Het feit dat Busch, wiens geschiedwerk zich op Windesheim oriënteert,¹⁴⁴ hier toch ook laat doorschemeren dat aansluitingen bij Windesheim soms op onbegrip konden stuiten, pleit voor het waarheidskarakter van zijn mededeling. En in de Amersfoortse carrière van Willem Hendriksz vinden we tenminste twee aanknopingspunten, die zijn uiteindelijke voorkeur voor een echt kloosterleven psychologisch invoelbaar maken. Zoals we zagen, zijn enkele van zijn medestanders in 1398 doende geweest om een klooster in Coelhorst op te richten. We weten weliswaar niet zeker of dat de instemming van Willem Hendriksz had, maar hij is met de voorstanders van dat project op goede voet gebleven en de stichting van Sint-Andrieskamp is, in gewijzigde vorm, misschien toch de vervulling geweest van het plan van 1398. Daarnaast is het opvallend, dat Willem Hendriksz al in 1397 zijn taak als biechtvader van Sint-Agnes aan Jan van Lemego overdoet en deze later ook niet meer herneemt. In het testament uit 1403 van Gerrit van Bronkhorst, dat aan een hele reeks conventen waaronder de twee Amersfoortse zusterhuizen bedragen legateert, gewoonlijk door bemiddeling van de biechtvader, komt de naam van Willem Hendriksz niet voor.¹⁴⁵ Voor de talrijke vrouwenconventen van de derde orde heeft hij als organisator ongetwijfeld veel betekend, maar van

directe zielzorg onder de zusters heeft hij zich later onthouden. Deze attitude, die uiteindelijk boven het pastoraat de contemplatie verkiest, is nu juist ook kenmerkend voor de Windesheimse kloosters in onderscheid van de fraterhuizen.

Slot Willem Hendriksz overleed op 2 mei 1414.¹⁴⁶ Volgens de *Annales Birtani* liep een grote menigte mannen en vrouwen uit bij zijn begrafenis, een getuigenis van de algemene hoogachting waarin hij stond. De annalen prijzen hem om zijn grote geleerdheid, zijn rijpe oordeel en zijn diepe wijsheid. Als leidsman van zijn broeders was hij weliswaar streng, maar toch ook goedhartig, meedogend en mild, zodat hij ook bij hen zeer geliefd was.¹⁴⁷ Bij hun verhuizing naar Birkt in 1420 namen ze dan ook het gebeente 'haers goedertieren vaders, heer Willem' met zich mee.¹⁴⁸ Rudolf Dier, de geschiedschrijver van het Heer Florenshuis in Deventer, waarvan Willem Hendriksz zo'n vertrouwde bezoeker was geweest, noemt hem een 'gloedvol en intelligent' persoon.¹⁴⁹ Het kroniekje van het Amersfoortse fraterhuis associeert hem met de één jaar eerder gestorven Wermhoud van Boskoop – ook in andere bronnen zijn ze onafscheidelijk¹⁵⁰ – en stelt dat deze twee in de ogen van geestelijke en wereldlijke personen de 'colommen ende voorgangers aller tertianen' zijn geweest.¹⁵¹

Aan de opinies van (bijna-)tijdgenoten over de persoonlijkheid van Willem Hendriksz valt door ons, laatkomers als we zijn, niet te tornen. Wat we door eigen onderzoek hebben gevonden, spreekt hun oordelen in ieder geval niet tegen. Hoewel Willem Hendriksz zeker geen doctorstitel heeft gehaald en voorzover wij weten zelfs niet aan een universiteit heeft gestudeerd, vormt de betekenis die hij als notaris heeft gehad voor het redigeren van vele voor de broeders en zusters des gemenen levens en voor het Kapittel van Utrecht belangrijke stukken, een afdoende verklaring voor zijn roep van geleerdheid. Een groot volksprediker of een vertaler van devotionele literatuur in de volkstaal zoals Wermhoud is hij niet geweest, ook al liep bij zijn dood de hele stad uit. De visioenen die Wermhoud soms kreeg, waren aan Willem Hendriksz blijkbaar niet besteed. Wat hem (wellicht) aan visionaire instelling en aan charisma ontbrak, compenseerde hij met een nuchter organisatietalent: geen geringe bijdrage aan de opbouw van een jonge organisatie, die een kleine twee eeuwen lang zo'n groot aantal conventen zou bundelen.

Toch zou men juist bij zijn betekenis voor het Kapittel van Utrecht enkele vraagtekens willen zetten. Niet om zijn bijdrage te kleineren, want de lof van tijdgenoten is voldoende garantie dat deze groot is geweest. Maar omdat uit heel het voorgaande een fundamentele dubbelzinnigheid is gebleken, die zowel het Kapittel van Utrecht zelf als de inzet van de voorvechters ervan aankleefde, en Willem Hendriksz in het bijzonder. Het gaat hierbij niet zozeer om de semi-religieuze status, die de broeders en zusters van Franciscus' derde orde in een kano-niekrechtelijk enigszins ambivalente positie tussen geestelijken en leken

plaatste.¹⁵² Gedoeld wordt op een tweeslachtigheid in de motivatie om de derde regel van Franciscus als richtlijn voor het religieuze leven te aanvaarden – overigens hangt deze tweeslachtigheid wel samen met dat semi-religieuze karakter van de tertiarissen. Met name de activiteiten die Willem Hendriksz in de jaren 1397-1399 ontplooidde en de keuzes die hij toen maakte, zijn moeilijk allemaal onder één noemer te brengen. Enerzijds verleende hij gastvrijheid aan de fraters uit Deventer, voor wier juridische erkenning hij zich al eerder had ingezet en voor wie hij in datzelfde jaar nog steeds moeite deed (zijn betrokkenheid bij de optekening van het advies van de Keulse juristen). Het kan niet anders of hij heeft de inspanningen van de Deventer broeders, zijn gasten, en van mensen als Wermhoud van Boskoop en Gijsbert Dou voor het *magnum negotium* van harte ondersteund. Maar we zagen dat misschien behalve de erkenning van de broederschap ook die van de derde orde in het bisdom Utrecht als uitvloeisel van dat ijveren moet worden gezien. In dit perspectief is de derde orde een in kerkrechtelijk opzicht veilige variant op de het leven geheel zonder regel van de broeders en zusters.

Daarnaast vonden we aanwijzingen, dat Willem Hendriksz uiteindelijk toch meer in het contemplatieve kloosterleven was geïnteresseerd. Nog in 1397 stootte hij het pastoraat onder de zusters af. Vroeg in 1398 smeedde hij – althans zijn medestanders – plannen om een klooster buiten de stad te stichten. De verplaatsing van het tertianenconvent achter het Pietersgasthuis naar Andrieskamp kan, behalve door ruimtegebrek, ook door deze tendens tot ‘verkloostering’ zijn ingegeven.¹⁵³ Het bericht van Busch, dat Willem Hendriksz zelf aan het eind van zijn leven toegewerkt heeft naar aansluiting van zijn tertianen bij Windesheim, kon uiteindelijk niet van de hand worden gewezen. Zo bezien is de overgang naar de derde orde een stap in de richting van het echte contemplatieve leven, een etappe op de weg naar een ‘verkloostering’ die niet slechts de uitkomst was van een lang proces, maar bij sommigen ook iets dat van aanvang aan werd nagestreefd.

De derde orde van Franciscus als concessie aan een onwelwillende kerkelijke hiërarchie, de derde orde als eerste stap binnen een uit inwendige motivatie voortgekomen proces van verkloostering: geen van beide tegengestelde interpretaties is nieuw.¹⁵⁴ Aan een ontwarren van de knoop zijn we in dit artikel niet toegekomen. Daarvoor is een diepergaand onderzoek nodig naar de juridische bronteksten uit de periode rond 1400, geplaatst tegen de algemene tendenzen van de tijd. Wat deze bijdrage heeft laten zien, is dat de (al dan niet schijnbare) ambivalentie die we waarnemen bij de derde orde, zich ook kon voordoen in het leven van één man, en niet de geringste.

NOTEN

1. Vorncken (1880) 241: *in Traiecto domino Weremboldus; in Amersfordia dominus Wilhelmus Traiecti*. Voor Vorncken zie Carasso-Kok (1981) nr. 409.
2. Van Heel (1939), pp. 7-10. Koorn (1996), pp. 131-134; 137-139. Goudriaan (1998), pp. 206-210.
3. Zo noemde Gerard van Zutphen hem, volgens Dier, in Dumbar (1719), p. 30. Voor Dier zie Carasso-Kok (1981) nr. 361.
4. Koorn (1992), pp. 107-112.
5. Koorn (1996), pp. 133/4 signaleert wel zijn betekenis.
6. Post (1968) index of persons. Goudriaan (1995b), pp. 95-98.
7. Van Kalveen (1981) en *Monasticon Windeshemense III* (1980), pp. 74-96.
8. Weiler (1997), pp. 61-68. Een beknopte schets van het leven van Willem Hendriksz in: Goudriaan (1999).
9. Op 8 oktober 1999 werd in het Pietersgasthuis te Amersfoort een door de VU georganiseerd symposium over dit thema gehouden. De resultaten zijn gepubliceerd in een themanummer van het tijdschrift *Ons Geestelijk Erf* 74 (2000), pp. 5-180.
10. Goudriaan (2000).
11. Matthaëus (1704), p. 518.
12. Matthaëus (1704), p. 518. Goudriaan (2000), p. 62.
13. Kemperink (1957), pp. 24/5.
14. Thomas a Kempis VII (1922), p. 187 (*Vita domini Florencii*): *Apud Amersfordiam fuit dominus Wilhelmus Henrici qui incepit congregationem clericorum qui postea facti sunt canonici regulares*.
15. Van Kalveen (1981), p. 104.
16. Van Kalveen (1981), p. 101.
17. Busch (1886), p. 252.
18. Bronnen: *Gerardi Magni Epistolae*. Ed. Mulder nr. 23 (met biografische schets door Mulder); 51; 53 en 55; het *Scriptum* van Dier: Dumbar (1719) I, p. 8; 11-13; Thomas a Kempis VII (1922), pp. 218; 489-490; Jappe Alberts en Hulshoff (1958), pp. 60-62 (met onjuiste sterfdatum). Zie ook Van der Wansem (1958), *passim*.
19. Zie de in noot 33 en 34 vermelde bronnen met het commentaar van Schoengen.
20. Van Rijn (1719), pp. 40-42.
21. Busch (1886), p. 128: *Dominus Wermboldus de Traiecto, dominus Wilhelmus de Amersfordia, dominus Gerardus de Zutphania, dominus Amilius, dominus Lubbertus ten Busche de Zvollis et omnes presbyteri clerici et fratres domus domini Florencii congregationis Daventriensis defuncti*. Zie Mertens (1986), pp. 19-22; idem (1989); Goudriaan (2001).
22. Cartularium: RA Zwolle, inv. 78; geraadpleegd zijn de regesten in Levelt (1918). Rentenboek: KB Den Haag, hs. 70 H 75.
23. Dumbar (1719), p. 30.
24. Afgedrukt o.a. Frédéricq (1896) nr. 107; Hofman (1875), pp. 225-229; Schoengen (1908), p. 499. Zie Van der Wansem (1958), p. 93; Post (1968), pp. 276v.
25. Afgedrukt Dumbar (1732/38), pp. 608-609; Van der Wansem (1958), pp. 190-192 naar Dumbar.
26. Van der Wansem (1958), pp. 93-97.
27. Muther (1866), pp. 469-472. Van Kalveen (1981), p. 118.
28. Vergelijk het dossier bij Frédéricq (1896) nr. 109-114.
29. Uit het archief van Buren, afgedrukt: *Codex Diplomaticus Neerlandicus* (1853), pp. 241-244.
30. Op hem komen we nog terug.
31. Matthaëus (1704) 518: *confessor sororum*.

32. Zie o.a. Kemperink (1957), p. 36 en het *Memoriale van Sint Agnes*, KB Den Haag hs. 75 H 18 met Goudriaan (2000), p. 66 n. 41.
33. KB Brussel hs. 8849-8859 f. 81v-83v, afgedrukt Schoengen (1908), pp. lxvi-lxxi. Zie Carasso-Kok (1981) nr. 279.
34. Behalve het al genoemde handschrift KB Brussel 8849-8859 met name ook de kroniek van het fraterhuis van Zwolle door Jacobus Traiecti: Schoengen (1908), pp. 6; 13-17.
35. Hs. KB Brussel 8849-8859 bij Schoengen (1908), p. lxviii. Dier (1719), p. 33.
36. Dier (1719), p. 33.
37. GA Amersfoort, Archief Sint-Joriskapittel inv. 1 f. 43, reg. 26. De Bruijn en Maarschalkerweerd (1989), pp. 6/7 geven de naam van de kanunnik onjuist weer als Hendrik Bot en stellen abusievelijk dat de acte werd verleden voor het Sint-Nicolaasaltaar.
38. Pastoor, schoolrector en biechtvader: Van Bommel (1760), p. 186 en dan steeds herhaald, o.a. Van Kalveen (1981), p. 104 en De Bruijn en Maarschalkerweerd (1989), p. 7.
39. Goudriaan (2000), p. 58.
40. Kroniekje bij Van Ingen: Kemperink (1957), p. 33. Indirect ook in het *Vetus Chronicon*: Matthaëus (1693), pp. 160/1. *Memoriale*: KB Den Haag hs. 75 H 18 f. 58; 62.
41. KB Den Haag hs. 75 H 18 f. 58.
42. Kemperink (1957), p. 27.
43. Kemperink (1957), p. 34.
44. KB Den Haag hs. 75 H 18 f. 62.
45. GA Amersfoort, Archief Kapittel inv. 1 f. 71-72, reg. 41. Van Rootselaar (1878) I, pp. 361-362.
46. Kemperink (1957), p. 36.
47. GA Amersfoort, Archief Kapittel inv. 1 f. 83. Van Rootselaar (1878) I, pp. 378-380.
48. Kemperink (1957), pp. 33-34.
49. Matthaëus (1704), p. 518.
50. Van Rijn (1719), p. 41. De term *rector scolarium* als aanduiding voor de schoolrector Cele bij Busch (1886), p. 49.
51. Kemperink (1957), p. 29.
52. Dier (1719), p. 41.
53. GA Amersfoort, Archief kapittel inv. 1 f. 87v-88. Uitvoerig excerpt: Van Rootselaar I (1878), pp. 438-440. In grote lijnen overtuigende interpretatie van de toedracht: Van Kalveen (1981), pp. 113-115.
54. De vicarie wordt bekostigd uit hun gezamenlijk vermogen, en de zoon van Lijsbeth, die als haar voogd optreedt, heet ook Steven.
55. Resp. GA Amersfoort, Kapittel inv. 1 f. 89 d.d. 2 april 1393 – zie Van Rootselaar (1878) I, p. 44 – en ib. f. 80 en 89r-v d.d. 3 april 1393. Van Kalveen (1981), p. 114.
56. Van Kalveen (1981), p. 113: ‘Willem Hendriksen fungeerde in de jaren daarna als vicaris’.
57. *Gerardi Magni Epistolae* (1933) nr. 51: *multo longissime libencius haberem statum talem, quam vicariam*.
58. Van der Wansem (1958), pp. 55-56 etc.
59. Van Gulik (1946/7), p. 100. Weiler (1997), p. 180.
60. Van der Wansem (1958), pp. 87; 133-134; 185.
61. Dat blijkt in 1404, als het stadsbestuur een nieuw reglement vaststelt, waarbij melaatsen (voortaan) geen toegang meer hebben tot dit gasthuis: Archief Sint-Pietersgasthuis inv. 1 d.d. 4 aug. 1404 (niet overgebracht naar GA Amersfoort). Editie: Donselaar (1986), pp. 33-35. Zie ook Van Kan (2000), p. 85.

62. Deze uiteenzetting naar Muller (1916), pp. 18-25.
63. De stichtingsoorkonde van het zusterhuis uit 1392 in Muller (1900), pp. 13-16. Een aanzet tot de systematische bestudering van statuten van zusterhuizen uit de begintijd van de Moderne Devotie is gezet door Koorn: Koorn (1985) en Koorn (1992), p. 107.
64. Muller (1900), pp. 13-16 punt 7 en 13. Vgl. Kemperink (1957), pp. 33-34.
65. Vermeulen (1852), pp. 76-77.
66. UA, Buchel hs. 1840 f. 131. Vgl. Koorn (1992), p. 108.
67. Vermeulen (1852), pp. 76-77. UA, Buchel hs. 1840 f. 131: Wermhoud verleen- de het gasthuis veel bijstand: als vicaris?
68. Donselaar (1986), pp. 33-35: 'broeders van den Gasthuse'.
69. Matthaëus (1704), p. 518.
70. Kemperink (1957), p. 26.
71. Kemperink (1957), pp. 26-28.
72. Hs. Ltk. 614 leest ondubbelzinnig '1397' en herhaalt dit jaartal nog eens in een marginale notitie. Van Kalveen (1981), p. 106 komt met andere argumenten tot dezelfde conclusie.
73. Resp. Kemperink (1957), p. 27; KB hs. 75 H 18 f. 71: 'her Wyllam Henricss van Amersfoort ierst pater'; Matthaëus (1704), p. 518.
74. Goudriaan (2000), p. 65 n. 22.
75. Van hem wordt na zijn vermelding als collator van de Sint Nicolaasvicarie op 13 juni 1397 niets meer vernomen.
76. Kemperink (1957), pp. 34-35. De kroniek van het fraterhuis – Kemperink (1957) 27 – meldt dat Jan van Lemego vicaris op het Sint-Nicolaasaltaar is geweest. Als dit klopt, zal het pas na de dood van Nicolaas van Erpel in 1401 zijn geweest: zie de hierna te noemen gegevens over de vicarie van Sint-Nicolaas.
77. Met name bekostigde hij in 1403 de bouw van Andrieskamp, zie hierna.
78. GA Amersfoort, Archief kapittel inv. 1 f. 72-73, reg. 45 van 19 juli 1390.
79. UA, Domkapittel inv. 4199. De gang van zaken is adequaat uit de doeken gedaan door Van Kalveen (1981), pp. 115-118.
80. UA, Domkapittel inv. 4199.
81. GA Amersfoort, Archief kapittel inv. 1 f. 83. Van Rootselaar (1878) I, pp. 378-380.
82. GA Amersfoort, Pietersgasthuis inv. 199 d.d. 27 okt. 1395: overdracht van een erf op de Glashorst aan het Nieuwe Gasthuis.
83. Kemperink (1957), p. 26.
84. Het kroniekje van het fraterhuis – Kemperink (1957), p. 26 – plaatst de dood van Attendoern 'omtrent Alexiusdag' 1397: dat zou dus al 17 juni zijn geweest. Onmogelijk is dat niet, maar misschien verwacht het toch de overlijdensdatum met die van de vicariestichting. Het zegt erbij, dat Nicolaes van Erpel tot priester werd gewijd om Jan van Lemego te helpen: dat sluit zijn opvolging aan het Nicolaasaltaar niet uit. Van Erpel op zijn beurt overleed al in 1401 (ib.).
85. Kemperink (1957), p. 27.
86. GA Amersfoort, Pietersgasthuis inv. 191.
87. Leeuwenberg (1981).
88. Zie de door Van Kalveen (1981), p. 108 afgedrukte plattegrond.
89. De belangrijkste bronnen zijn het verslag in het *Scriptum* van Rudolf Dier en de eveneens in Dumbars *Analecta* afgedrukte zg. 'Amersfoortse brieven': resp. Dumbars (1719) I, pp. 41v. en I, pp. 88-113; een aanvulling in De Katholiek 41 (1862), pp.

- 120-121. Een Nederlandstalige samenvatting van de brieven bij Van Rooij (1936), pp. 241-250. De brieven beslaan de periode juli-oktober 1398, omstreeks 11 november waren de broeders weer in Deventer terug. Zie ook Van der Wansem (1958), pp. 166-170; Post (1968), p. 206.
90. Voor laatstgenoemde zie Goudriaan (1995b).
91. Dier (1719), p. 41.
92. Van Kalveen (1981), p. 119. KB Den Haag hs. 75 H 18 f. 71: ook Hendrik Droeslegher en Jan van Aler als priester-bewoners rond 1400 vermeld.
93. Kemperink (1957), p. 29.
94. Thomas a Kempis VII (1922), pp. 180-182.
95. Van Kalveen (1981), p. 103 laat deze episode ten onrechte plaatsvinden bij het bezoek van de Amersfoorters aan Florens in Deventer in 1395. Maar Thomas is ondubbelzinnig: *apud Amersfordiam constitutus* (p. 180), bovendien reisden de notabelen in 1395 niet persoonlijk naar Deventer af, maar zonden ze boden: Kemperink (1957), p. 26.
96. *Negotium Domini, magnum negotium*, ook *commune negotium* of *negotium* zonder meer. Dumbar (1719) I, pp. 88; 89; 91; 96; 101.
97. Dumbar (1719) I, p. 88.
98. Frédéricq (1896) nr. 106 en 114.
99. Frédéricq (1896) nr. 109-113. Deze documenten, tezamen met de stukken afkomstig van de inquisiteurs, verdienen een grondiger behandeling naar inhoud, datering en inkadering dan hier kan worden geboden.
100. Resp. Frédéricq (1896) nr. 109/10 en nr. 112. Voor Foec zie Van den Hoven van Genderen (1997).
101. Dumbar (1719) I, pp. 88-90. Van Rooij (1936), p. 248.
102. Resp. KB Den Haag hs. 70 H 78 en Ms. Ratsbibliothek Nürnberg II nr. 20; zie Muther (1866)
103. De bulle *Ad ea quae divini cultus*. De Kok (1927), pp. 169-170.
104. Frédéricq (1896) nr. 119.
105. Kemperink (1957), p. 29.
106. Meestal beschouwt men de vergadering te Amersfoort rond Pasen 1399 als het tijdstip van oprichting van het kapittel. Zeker is dat daar de belangrijkste besluiten werden genomen; de oprichting zelf kwam tot stand via enkele privileges: voor de organisatie is dat van 18 jan. 1401 het belangrijkste. Koorn (1996), pp. 137-139.
107. Kemperink (1957), p. 29.
108. Van Kalveen (1981), p. 121 n. 108. Hij vermeldt abusievelijk dat Hendrik van Gouda bij de Kartuizers was ingetreden.
109. Goudriaan (1995a), p. 124; Goudriaan (1998), p. 233.
110. Resp. de bulle *Supra montem* van 18 aug. 1289 – afgedrukt: Wadding (1625v) VIII, pp. 640-646 – en *His quae divini cultus* van 18 jan. 1401 – Wadding (1625v) IX, pp. 569-570 en Graaf (1900), pp. 271-273. In deze laatste vinden we de bepaling omtrent de gelofte van zuiverheid, waarop het kroniekje toespeelt.
111. Kemperink (1957), pp. 29/30.
112. Kemperink (1957), p. 30.
113. De opgetekende kapittelbesluiten beginnen pas 1427: De Kok (1927), pp. 117-161. Over de vraag of er vanaf het begin een kapittelarchief is geweest: Van Engen (2001).
114. Bul: De Kok (1927), pp. 169-170. Bisschoppelijk privilege van 29 mei: ms. UB Amsterdam I C 6 (olim 76 M I C 6), geanalyseerd De Kok (1927), p. 100 en StrA

- West-Friesland, Stadsarchief Hoorn (inventaris-Gonnet) inv. 769 reg. 92, gevidimeerd door deken Herman van Lochorst op verzoek van Wermhoud als rector van de Sint Caeciliakapel te Utrecht: Stadsarchief Hoorn, reg. 94.
115. De bulle *His quae divini cultus*, al aangehaald.
116. De bulle *Apostolicae sedis aequitas*: KB Den Haag ms. 133 G 3 f. 21v; StrA West-Friesland, Stadsarchief Hoorn, inv. 772 reg. 109; *Bullarium Franciscanum* (1759vv) VII, p. 424. Op de overlevering en de juridische aspecten van deze privileges kan in het kader van dit artikel niet worden ingegaan. Aan de Vrije Universiteit Amsterdam bereidt drs. H. van Engen een dissertatie voor over de normatieve bronnen van het Kapittel van Utrecht.
117. StrA West-Friesland, Stadsarchief Hoorn inv. 772 reg. 110 d.d. 6 febr. 1403.
118. StrA Hollands Midden, Archief kloosters inv. 95 f. 2v-3, reg. 180.
119. UA, Buchelius hs. 1840 f. 131, uit het kroniekje van Sint-Caecilia.
120. Kroniekje van Sint-Agatha: Kemperink (1957), p. 65.
121. Bijvoorbeeld bij de zusters des gemeenen levens, het latere Margarethaklooster, in Gouda: Van Heel (1949), pp. 57-60. Biechtvader van Sint-Agatha was Willem Hendriksz niet: dat was Jan van Lemego, blijktens KB Den Haag hs. 75 H 18 f. 65.
122. Resp. StrA Waterland, Stadsarchief Purmerend inv. 789 – editie: Graaf (1900), pp. 271-274 – en StrA West-Friesland, Stadsarchief Hoorn inv. 771 reg. 99.
123. Afgedrukt bij Hofman (1875), pp. 229-236 en opnieuw bij Frédéricq (1896) nr. 119, naar een exemplaar uit het archief van het aartsbisdom Utrecht. Een tweede exemplaar bevindt zich op het ARA, Collectie charters Warmond nr. 70.
124. Van Eeghen (1941), p. 202.
125. Voor deze kwestie zie Goudriaan (1995b), p. 98.
126. UA, Kleine kapittels en kloosters inv. 1280-1 d.d. 3 mei 1410.
127. Resp. Kemperink (1957), pp. 3-32; Matthaeus (1704), pp. 517/8.
128. UA, Archief bisschoppen, Register nr. 9 f. 51v. Muller (1918) nr. 1765, ongedateerd.
129. GA Amersfoort, Kapittel inv. 1 f. 54r-v reg. 77. Van Rootselaar (1878) I, pp. 461-462.
130. Van Kalveen (1981), pp. 122-124.
131. Van Gulik (1946/7), pp. 101-104. Weiler (1997), pp. 173-183.
132. Goudriaan (1995b), p. 105.
133. Pagina 72.
134. Muther (1866). Vergelijk de acte van Mathias van Hokelem van 19 juli 1390: GA Amersfoort, Kapittel inv. 1 f. 72-73 reg. 45.
135. UA, Domkapittel inv. 4199, oorkonden van 10 maart 1406 en 28 jan. 1409. Van Kalveen (1981), p. 123 n. 112.
136. Donselaar (1986), pp. 33-35.
137. Kemperink (1957), pp. 30-31.
138. KB Den Haag hs. 75 H 18 f. 58 resp. 65.
139. Kemperink (1957), p. 27.
140. Busch (1886), p. 354. Busch verhaspelt de naam tot *Henricus Wilhelmi*, maar de overige bijzonderheden sluiten alle twijfel uit dat het om 'onze' Willem Hendriksz gaat.
141. Goudriaan (1995b), passim.
142. De *Annales Bivertani* laten we buiten beschouwing, omdat deze juist op dit punt met een verwarde chronologie komen.
143. Kemperink (1957), pp. 30-31. Onno-

dig te zeggen dat dit 'verlopen' van het Kapittel van Utrecht imaginair is!

144. Van der Woude (1947), pp. 162-163, die toch ook zijn betrouwbaarheid verdedigt.

145. UA, Oudmunster inv. 160-2 d.d. 1 sept. 1403: *congregacioni clausure in Amersfordia* tien gulden, *congregacioni Rutgheri de Doem* zes gulden. Dit zijn resp. het Sint Agnes- en het Sint-Agathaconvent. Voor Van Bronkhorst zie Van den Hoven van Genderen (1994).

146. Matthaëus (1704), p. 518. Kemperink (1957), p. 30. Vgl. KB Den Haag hs. 75 H 18 f. 42: memorie op de dag van Athanasius biscop, dus 2 mei.

147. Matthaëus (1704), p. 518.

148. Kemperink (1957), p. 32.

149. Dier (1719), pp. 28/9: *feruens et intelligens*.

150. Visioen van Hendrik Mandé, bij Busch (1886), p. 128. Vorncken (1880), p. 241. Thomas a Kempis VII (1922), p. 187 (*Vita domini Florencii*). Dier (1719), pp. 28/9.

151. Kemperink (1957), p. 30.

152. Elm (1985).

153. Een vergelijkbaar geval is de stichting van het klooster Emmaüs in het Land van Stein bij Gouda, in 1419 voortgekomen uit een tertianenconvent: Goudriaan (1995a), p. 121.

154. Koorn (1992), pp. 112-114. Ypma (1949), pp. 1-10.

LITERATUUR

Acquoy, J.G.R., *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* III (Utrecht 1880).

Bemmel, A. van, *Beschrijving der stad Amers-*

foort. II delen (Utrecht 1760).

Bruijn, E.J.M.L. en Ph. Maarschalkerweerd, *Waarvan akte... Zes eeuwen notariaat in Amersfoort* (Amersfoort 1989).

Bullarium Franciscanum [Eerste reeks] VII delen. Ed. H. Sbaralea, voortgezet door C. Eubel (Rome 1759-1904).

Busch, I., *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum*. Ed. K. Grube. *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete* 19 (Halle 1886).

Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1981).

Codex Diplomaticus Neerlandicus II, II 1e afd. (Utrecht 1853).

Dier van Muiden, Rudolf, *Scriptum de magistro Gherardo Grote, domino Florencio et multis aliis devotis fratribus*. Editie: G. Dumbar, *Analecta seu vetera aliquot scripta inedita I* (Deventer 1719), pp. 1-87.

Donselaar, N., *Het Gecombineerd St. Pieters- en Bloklands gasthuis te Amersfoort* (Amersfoort 1986).

Dumbar, G., *Het kerkelijk en wereltlijk Deventer*. II delen (Deventer 1732-1738).

Eeghen, I.H. van, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de 14de tot het eind der 16de eeuw* (diss. Amsterdam 1941).

Elm, K., 'Die Bruderschaft vom gemeinsamen Leben. Eine geistliche Lebensform zwischen Kloster und Welt, Mittelalter und Neuzeit', *Ons Geestelijk Erf* 59 (1985), pp. 470-496.

Engen, H. van, 'Het archief van het Kapittel van Utrecht', *Ons Geestelijk Erf* 74 (2000), pp. 33-49.

Frédéricq, P., *Corpus documentorum inquisitionis haereticæ pravitatis Neerlandicae*. I

- (Gent en Den Haag 1889). II: *Stukken tot aanvulling van het eerste deel* (Gent en Den Haag 1896).
- Gerardi Magni Epistolae. Ed W. Mulder s.j. (Antwerpen 1933).
- Goudriaan, K., 'Gouda en de Moderne Devotie', *Historisch Tijdschrift Holland* 27 (1995), pp. 119-141. [=1995a]
- Goudriaan, K., 'Willem Clinckaert en de eerste jaren van het klooster Den Hem' in: F.H.J. van Aesch e.a. ed., *Het klooster Sint Michiel in Den Hem buiten Schoonhoven. Historische Encyclopedie Krimpenerwaard* 20 (1995), pp. 85-113. [=1995b]
- Goudriaan, K., 'De derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht. Een voorstudie', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998), pp. 205-260.
- Goudriaan, K., 'Willem Hendriksz van Amersfoort (voor 1360-1414), notaris, voorvechter van de Moderne Devotie' in: Y.M. van den Akker e.a. (red.), *Utrechtse biografieën. Het Eemland* 2 (Utrecht 1999), pp. 11-16.
- Goudriaan, Koen, 'Kroniekjes van Amersfoortse kloosters en conventen', *Fleहित. Historisch Jaarboek voor Amersfoort en omstreken* (2000), pp. 54-68.
- Goudriaan, K., 'De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie', *Ons Geestelijk Erf* 74 (2000), pp. 9-32.
- Graaf, J.J., 'Het S. Ursulen-klooster te Purmerend', *Bijdragen Bisdom Haarlem* 25 (1900), pp. 264-303.
- Gulik, E. van, 'De Moderne Devotie in Hoorn', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 35 (1946/7), pp. 91-119.
- Heel, D. van, o.f.m. 'De tertiariissen van het Utrechtsche Kapittel', *Archief Aartsbisdom Utrecht* 63 (1939), pp. 1-382.
- Heel, Pater Dalmatius van, o.f.m., 'Het Sint Margareta klooster te Gouda', *Bijdragen Oudheidkundige Kring 'Die Goude'* 6 (1949), pp. 55-95.
- Heussen, H.F. van en H. van Rijn, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom* II (Leiden 1719). [Geciteerd als 'Van Rijn', omdat deze verantwoordelijk is voor in ons betoog relevante invoegingen uit oudere auteurs in de vertaling van het werk van Van Heussen].
- Hofman, J.H., 'De broeders van 't gemeene leven en de Windesheimsche kloostervereniging', *Archief Aartsbisdom Utrecht* 2 (1875), pp. 217-275.
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Gerrit van Bronkhorst (1320/1340-1412), kanunnik en steunpilaar van de Moderne Devotie' in: *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtters* I (Amsterdam/Utrecht 1994), pp. 31-34.
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Evert Foec (ca. 1345/50-1418) kanunnik, jurist en stichter van armenuitkeringen' in: *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtters* IV (Amsterdam/Utrecht 1997), pp. 71-76.
- Jappe Alberts, W. en A.L. Hulshoff, *Het Frensweger handschrift betreffende de geschiedenis van de Moderne Devotie*. Werken Historisch Genootschap 3e serie 82 (Groningen 1958).
- Kalveen, C.A. van, 'Problemen rond de oudste geschiedenis van het fraterhuis en van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1981), pp. 101-124.
- Kan, Fred van, "Die elendiche arme mensen". De amersfoortse armenzorg in de Middeleeuwen', *Fleहित. Historisch Jaarboek voor Amersfoort en omstreken* (2000), pp. 78-93.
- Kemperink, J.H.P., 'Johan van Ingen:

- Geschiedenissen', *Archief Aartsbisdom Utrecht* 74 (1957), pp. 1-155.
- Thomae Hemerken a Kempis, *Opera omnia*. Ed. M.I. Pohl VII (Freiburg im Breisgau 1922).
- Kok o.f.m., D. de, *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche Klarissen en Tertiarissen vóór de Hervorming* (Utrecht 1927).
- Koorn, F.W.J., 'Ongebonden vrouwen. Overeenkomsten en verschillen tussen begijnen en zusters des gemenen levens', *Ons Geestelijk Erf* 59 (1985), pp. 393-401.
- Koorn, F.W.J., 'Hollandse nuchterheid? De houding van de Moderne Devoten tegenover vrouwenmystiek en -ascese', *Ons Geestelijk Erf* 66 (1992), pp. 97-114.
- Koorn, F.W.J., 'Het kapittel van Utrecht' in: A.J. Hendrikman e.a. (red.), *Windesheim 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden. Voordrachten gehouden tijdens het internationale congres '600 jaar kapittel van Windesheim' 27 mei 1995 te Zwolle* (Nijmegen 1996), pp. 131-142.
- Leeuwenberg, H.L.Ph., 'De kapel van Koelhorst op het Hoogland (ca. 1350-1843)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1981), pp. 141-164.
- Levelt, H., 'Regesten-lijst van het cartularium, toebehoorend het "Meester Florenshuis" en het "Arme Klerkenhuis" binnen Deventer', *Verlagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 41 (1918) II, pp. 289-319.
- Matthaeus, A., *Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti* (Leiden 1693).
- Matthaeus, A., *Foundationes et fata ecclesiarum* (Leiden 1704).
- Mertens, Th., *Hendrik Mandé (?-1431). Teksthistorische en literairhistorische studies* (Nijmegen 1986).
- Mertens, Th., 'Hendrik Mandé als visionair', *Millennium* 3 (1989), pp. 106-114.
- Monasticon Windeshemense III: Niederlande*, bearbeitet von A.G. Weiler en N. Geirnaert (Brussel 1980).
- Muller Fzn, S. *Geschiedenis der fundatiën* (Utrecht 1900).
- Muller Fzn, S., 'De Moderne Devotie te Utrecht', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* n.s. 12 (1916), pp. 16-34.
- Muller Fzn, S., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528) II* (Utrecht 1918).
- Muther, Th., 'Kölner Rechtsgutachten über die Brüder und Schwestern vom gemeinschaftlichen Leben aus dem Jahre 1398', *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 5 (1866), pp. 469-472.
- 'Onuitgegeven brief van Gerard Zerbolt bijgenaamd van Zutphen', *De Katholiek* 41 (1862), pp. 120-121.
- Post, R.R., *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism* (Leiden 1968).
- Rijn, H. van: zie H.F. van Heussen
- Rooij, J. van, o.carm., *Gerard Zerbolt van Zutphen I: Leven en geschriften* (Nijmegen-Utrecht-Antwerpen 1936).
- Rootselaar, W.F.N. van, *Amersfoort, 777-1580. II delen* (Amersfoort 1878).
- Schoengen, M., *Jacobus Traiecti alias de Voecht. Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis*. Werken Historisch Genootschap 3e serie nr. 13 (Amsterdam 1908).
- Vermeulen, P.J., 'Kronijk van het S. Nikolaasklooster te Utrecht', *Tijdschrift voor oudheden, statistiek en geschiedenis van Utrecht* 4 (1852), pp. 71-100.
- Vorncken, Willem, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem*. Editie: in Acquoy (1880) 235-255, zie aldaar.
- Wadding, L., *Annales Minorum, in quibus res omnes trium ordinum a S. Francisco instituto*

rum ex fide ponderosius asseruntur etc. VIII delen (Lyon 1625-1654; deel I: 2e ed. Lyon 1647; deel I-VIII: nieuwe editie Rome 1731vv.).

Wansem, C. van der, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400* (Leuven 1958).

Weiler, A.G., *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broe-*

ders van het Gemene leven in Nederland (Nijmegen 1997).

Woude, S. van der, *Johannes Busch, Windesheimer kloosterreformerator en kroniekschrijver* (diss. Universiteit van Amsterdam; Edam 1947).

Ypma, E., *Het generaal kapittel van Sion. Zijn oorsprong, ontwikkeling en invrichting* (diss. Nijmegen; Nijmegen en Utrecht 1949).